

Ш К І Л Ь Н А Б І Б Л І О Т Е К А

У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А

В. ДОМОНТОВИЧ
ДОКТОР СЕРАФІКУС

О. ТУРЯНСЬКИЙ
ПОЗА МЕЖАМИ БОЛЮ

Віктор Домонтович

**Доктор Серафікус.
Поза межами болю**

«Фолио»

Домонтович В.

Доктор Серафікус. Поза межами болю / В. Домонтович —
«Фолио»,

«Доктор Серафікус» – один з трьох його інтелектуальних любовних романів В. Домонтовича (1894—1969). Професор Комаха, який відкидає сексуальне начало як варварство, зазнає поразки, коли його спостигає кохання. Повість-поема «Поза межами болю» Осипа Турянського (1880—1933) вважається одним з кращих творів, що змальовує Першу світову війну як пекло, через яке пройшли семеро приречених на смерть, в т. ч. і майбутній автор повісті.

© Домонтович В.

© Фолио

Содержание

Віктор Домонтович	5
Розділ 1	5
Розділ 2	12
Розділ 3	18
Розділ 4	25
Розділ 5	28
Розділ 6	33
Розділ 7	38
Конец ознакомительного фрагмента.	39

Віктор Домонтович, Осип Турянський Доктор Серафікус. Поза межами болю

Віктор Домонтович
Доктор Серафікус¹
Роман

Розділ 1

Мінливо й мляво перебігають світлі струмки по великій круглій фонтанній мушлі. Зміна білявих струмків в абстрактних арабесках тіней розбиває увагу своєю безпредметністю. Перебіг тіней, падіння бризок, плюскіт води символізують для Комахи усталений спочинок на півгодини в скверику, коли він, напрацювавшись у бібліотеці, повертається додому.

Після врочистої мовчазності бібліотеки, де лунке шепотіння й рип пера виростають у погрозу уявленої катастрофи, після книжкової тиші, коли біла одноманітність прямокутників паперу, книжок, лискованої площини стола замикає в собі обрій вражень, – зелень дерев і дитячий метушливий галас заспокоюють. Галас заспокоює тим, що дратує.

Ірця біжить, підстрибуючи, назустріч:

– Дядько Комаха прийшов. Дядько Комаха! Добридень, дядю Комахо!

Дядя Комаха обережно стискує маленьку руку, кладе свого портфеля з книжками на лавку й сідає.

– Добридень, Ірцю! Як ти себе почуваєш?

– Дякую, дядю Комахо. Гарзд. Покажи, які в тебе сьогодні книжки.

Власне, її цікавлять не книжки, а малюнки. Ірці байдуже, що дивитись, аби дивитись. Вона охоче переглядатиме й праці акад. Павлова, і Рошерівський «*Mythologisches Lexikon*»², і атлас Мікенських розкопин³, і таблиці з уламками посуду в трипільському УАН-івському збірнику⁴, і портрет Ервіна Роде або Федора Вовка.

В Ірці досить розвинене почуття умовності, щоб на свої запитання задовольнитися з тих двох відповідей і пояснень, які вона дістає від дяді Комахи, дарма що деякі з цих відповідей межують із знуцанням.

– Що це? – питає Ірця, показуючи малюнок доби палеоліту⁵, де на камінці вирізьблено не то ведмедя з головою коняки, не то коняку з лапами ведмедя.

– Це, – пояснює Комаха з щирою й непідробленою сумлінністю людини, що звикла ніколи не зважати на аудиторію, – це рінерит з оріньякської стоянки Реб'єр.⁶

---

¹ Роман було написано в 1928—1929 роках. У 1940-х автор його переробив, і вперше твір вийшов друком аж у 1947 р., в Німеччині.

² «*Mythologisches Lexikon*» – «Міфологічний словник» (нім.).

³ Мікенські розкопини – круті ущелини, що відокремлювали від інших навколишніх схилів пагорб, на якому розташовувалось давнє місто Мікени, що було центром мікенської культури, а згодом – грецької цивілізації.

⁴ Збірник УАН – видання історико-філологічного відділу Української академії наук (тепер – Національна академія наук України).

⁵ Малюнок доби палеоліту – зображення на стінах печер, зроблені за часів найдавнішого періоду людського суспільства – кам'яної доби.

⁶ Оріньякська стоянка Реб'єр – стоянка давніх людей доби пізнього палеоліту, що отримала назву за розкопками у печері Оріньяк у Франції.

Дівчина одриває голову від книжки, щоб подивитись, чи він жартує, чи ні. Упевнившись, що він говорить серйозно, і, муслячи п'ятерицю слиною, вона перегортає сторінки далі.

Людські постаті в тваринних машкарах, подібні на американських мавпочок з дротяними ніжками, привертають увагу Ірці. Ірця тикає брудними заслиненими пальцями, лишаючи на сторінці пляму, і питає:

– А це?

– Це малюнок на костяній тарахкалці Мадленського шару⁷ з-під скелі Меж на півдні Франції. Оці-о люди танцюють святий танець сарн.

Ірця захлинається од веселого реготу.

– Які смішні! Які вони смішні! І я хочу так!

Ірця починає плигати, у стилізованій подібності відтворюючи рухи людей кам'яного віку.

Таблиці в книжках з рефлексології⁸ можуть зворушити її не менше од картин сучасних французьких та німецьких експресіоністів⁹. Цікавість Ірчина така різноманітна й всеосяжна, що досягає ступенів мудрої й лагідної байдужості: їй байдуже, що дивитись, аби дивитись. Усе вона сприймає з однаковим захопленням. Не любить Ірця лише тих книжок, де нема малюнків, ані таблиць.

Перегорнувши таку книжку з початку до кінця і ще раз розкривши її, щоб саму себе перевірити, вона розчаровано каже:

– Який ти, справді, такий, дядю Комахо!

– Який?

– А такий... – вона підшукує слова і несподівано для себе знаходить: – Такий абсолютний дивак!.. Навіщо ти носиш з собою зовсім порожні книжки?

Комаха задрить Ірці. Після тридцятих років усі книжки здаються прочитаними і всі продуманими. Він уже пізнав ту гірку огиду пересиченості перед книжками, отее *taedium libelli*¹⁰, що з року в рік збільшується і що від нього попри всі зусилля вже ніколи не можна звільнитись, коли зникає колишня юнацька віра в книжки і марною стає надія, що якась нова книжка раптом, як виграш у лотереї, принесе несподіваний дар визволення.

Така доля кожної людини, що має справу з книжками. Книголюби, які все своє життя проводять у бібліотеках, приходять до бібліотеки з любові до книжок, щоб серед книжок загубити її. Бібліофіли, бібліологи, бібліотекарі майже ніколи не пишуть книжок. Іноді, правда, серед них можна натрапити на осіб, що з маніакальною упертістю протягом десятиліть незмінно працюють над однією якою-небудь працею, але вони ніколи її не кінчають.

Це як у шлюбі: перше почуття оджито, і від кохання лишилася тільки звичка, якої нема змоги з себе скинути. Коли й є будь-які рештки кохання, то тільки ті, що притаманні звичці. Тільки звичка, та ще млявість і байдужість не дають повстати проти колишнього кохання й обернути його в ненависть, спалити його, як Герострат спалив храм Діани Ефеської й Омар, небіж Магометів, – Олександрійську бібліотеку.

В віці, через який уже переступив Комаха, і думки, і книжки здаються такими нерадісними й безобрійними, як і дні, що їх віддано книжкам, лекціям і бібліотеці. В байдужості Комахи не лишилося вже жодної краплі цікавості. Нічого, окрім звички.

Ірцю турбує питання: «Чи буде ще раз літо?» Для неї рік – доба. Рік згодом вона зовсім не та, що рік тому. Для Комахи дні, тижні, роки зливаються в один одноманітний плин, що

---

⁷ *Мадленська культура* – культура доби пізнього палеоліту, розповсюджена на території Західної Європи. Згаданий у творі танець сарни, що імітує полювання на цю тварину, відображає основний вид діяльності носіїв цієї культури.

⁸ *Рефлексологія* – напрямок російської та радянської психології в першій половині XX ст., спроба об'єктивного дослідження поведінки людини і тварин.

⁹ *Експресіонізм* – літературно-мистецька течія авангардизму, що сформувалася в Німеччині на початку XX ст. як реакція на світові катаклізми, дегуманізацію суспільства, знеособлення в ньому людини тощо.

¹⁰ *Taedium libelli* – відраз до книг (*лат.*).

в ньому тижні, місяці, навіть роки лунуть і зникають непомітно. Для Ірці кожен день – відкриття нових країн і незнаних обривів. Невеличкий обшир коло неї в садку, на майдані, де вона бавиться, ховає безліч ніким не знайдених і не уловлених скарбів. Кожен новий наступний день для неї – радісний і щедрий подарунок всеблагої долі. Для Комахи день замкнено в усталений розклад незмінно в певні години і хвилини повторених вулиць, блокнотних нотаток, прочитаних лекцій, перегорнутих сторінок, списаних аркушів і переглянутих студентських справ. Для Ірці день безмежно довгий. В розпорядженні Комахи є лише півгодини, коли він дозволяє собі посидіти в садку, погрітись на осінньому сонці, порозмовляти з Ірцею – єдиний його протягом дня співрозмовник, – щоб потім поспішити додому, заснути на годину і сісти ввечері знов за книжку, коректи й рукописи.

З людьми Комаха ніяковий, стриманий і мовчазний. З Ірцею він балакучий і веселий. З Ірцею він навіть жартує і бавиться, чого в інших випадках од нього аж ніяк не можна було б сподіватись.

Комаха з Ірцею приятелюють нещодавно. Якось, нудьгуючи в півдрімотній утомі після кількох лекцій в ІНО¹¹ та сидіння над книжками, Комаха спочивав на лавочці в садку, а коло нього маненька дівчинка ліпила з землі, якої вона нашкребла на доріжці, піріжки. Дівчинка була стандартна п'ятилітня дівчинка: огрядненька, пухка, рожева, ясноока й ясноволоса.

Десь на перехресті надривно дудили в дудки комборбезні карасинщики, трамваї дзвеніли і гуркотіли, вози, вантажені вугіллям, здригались на бруку вулиці, хлопчики вигукували останні новини про вибори в англійський парламент, святкування МЮДу¹², таблиці виграшів.

Вересневе сонце гріло м'яко й лагідно. Соняшні плями тремтіли на доріжках, посипаних жорствою. Фонтан плюскотів, і ясні струмки перебігали на великі й круглі фонтанні мушлі. Малі діти гуляли на майданчику коло фонтану, наспівуючи, присідаючи, розкидуючи руками: «Отакий високий! Отакий широкий!» Це про піріг... Серафікус куняв. Дівчинка коло нього копирсалася в засміченому поросі. Вона щось шепотіла, заглиблена в свої справи, відсутня для всього того, що не стосувалося до її роботи. Дівчинка сподобалася Комасі своєю серйозною уважністю. Він розглядав її згори вниз крізь лінзи своїх окулярів, але вона не звертала на нього уваги. Він не існував для неї, як не існувало й нічого довкола, окрім купки порошу та бруду, з якою вона вовтузилася.

Діти то є діти... Коли скласти пальці «козою», зробити страшні очі та погрозово приказувати: «коза-дерева, за півбока луплена», ніби й справді коза хоче рогами забодати, діти регочуться до гикавки. Спосіб бавитися з дітьми загальноживаний і традиційний.

Щоб зав'язати знайомство з дівчинкою, Комаха скористувався з цього малооригінального, досить трафаретного звичаю: пальці, складені, ніби роги, схилена голова та приказка речитативом.

Дівчинка одступила на крок:

– Де ти навчився такого хуліганства? Я такого не люблю!

Вона була надто серйозна й надто обурена, ця поважна й незалежна п'ятилітня дівчинка, щоб Комаха не засміявся. З чемності дівчинка на його сміх відповіла посмішкою. Вона не хотіла ображати чужого дядю, що не вміє поводитися з дітьми. Вона трималася з дядею протекціонально, як старша, досвідченіша й розумніша. Такий тон і манеру в ставленні до Комахи вона засвоїла з перших же днів знайомства з ним.

На звичайне запитання, з яким годиться звернутися до малої дитини:

– Як твоє ім'я? – вона відповіла не відповіддю і не мовчанкою, крутячи пальцями кінчик фартушка й сором'язливо дивлячись убік, а запитанням від себе:

– А тебе?

---

¹¹ ІНО – Інститут народної освіти.

¹² МЮД – Міжнародний юнацький день.

А тому, що незнайомий дядя міг не зрозуміти, про що його питають, вона, уточнюючи, повторила запитання:

– Як тебе звуть?

Він відповів:

– Комаха!

Вона підвелась, відступила вбік, заклала вимазані рученята за спину, виставила наперед своє кругленьке черевце і запитала:

– Справді?

– Справді.

Дівчина замислилась. Вона повернулась до нього всім своїм тулубом і досить довго розглядала Комаху, його обличчя, вбрання, руки, довгі ноги й великі черевики. Вона обдивилася його з ніг до голови. Тоді підвела очі – такі прозорі і ясні, – ще дещо поміркувала й, прийшовши до певного логічного висновку, сказала:

– А чому ти такий дуже великий, якщо ти комаха? Адже ж комахи бувають маленькі?

Вона ще раз поглянула на нього, великого, гучноголоного й чудного. Надто чудного, щоб бути подібним на людину, і надто великого, щоб бути тотожним комашині. Вона шукала поєднання суперечностей, логіки в явищах, що спростовували одне одне.

Якщо цей Комаха і був людиною, то якоюсь іншою, не такою, як уся решта. Попри всю свою грузьку, тяжку масивність, він здавався абстракцією й фікцією. Швидше, справді, не людина, а похмурий гном, що живе в таємних льохах, глухих, заплутаних підземних переходах, відлюдкуватих самотніх печерах, що не звик бувати серед людей і радіти, побачивши сонце. У нього було щось од гомункулуса¹³, колби, лабораторії, од легенди про Фауста¹⁴, од планківських теорій¹⁵, од химер, ілюзій, схем і формул. Ані його величезне тіло, ані його червоне, голене, подібне на шматок свіжого м'яса, обличчя не переконували в реальній правдоподібності його існування.

У Комахи була непропорційно велика голова з опуклинами на чолі, а на м'язистому широкому носі він, надто короткозорий, замість окулярів носив складні лінзи, що в них світло розкладалося на геометричні блиски, на трикутники, куби, квадрати, ніби геометриззоване світло перетворювалося на математичну схему. Сказати б, носив він свої важкі лінзи не для того, щоб дивитись на світ і людей, а з навмисною метою експериментувати над світлом.

Ірця оглядала, зважувала, міркувала, оцінювала і тоді, після паузи, висловила певне гіпотетичне припущення:

– Може, ти не проста комаха, а такий великий комашиний тато?

І тоді відповіла на дядине попереднє запитання:

– Мене звуть Ірка!

Але, за деякий час, внесла поправку:

– Ірусенька!

Це здавалось їй переконливіше і певніше, якимось ніжніше й інтимніше. Очевидячки, вона дійшла висновку, що дядя, який з нею почав розмову, заслуговує на довіру й визнання. Можливо, вона захотіла піддобритись або виставити себе в кращому світлі («Ірусенька, гарна дівчинка», а не так: «Ірко, йди-но сюди!»).

---

¹³ *Гомункулус* – в алхімії – людиноподібна істота, яку можна створити штучно.

¹⁴ *Легенди про Фауста* – оповіді про доктора-чорнокнижника Йоганна Фауста, що жив у першій пол. XVI ст. в Німеччині, якому присвячено численну кількість творів європейської літератури. Один із найвідоміших – однойменна трагедія Й. В. Гете. Саме в ній розповідається про створення гомункулуса учнем Фауста, Вагнером. Доля штучної істоти є пересторогою для самого доктора Фауста, адже прагнення досягти «абсолюту» обов'язково супроводжується втратою «відносного», зокрема людського життя. У переносному сенсі це стосується й Доктора Серафікуса. Закрившись у власному обмеженому світі, спрямованому на заняття наукою, він утрачав зв'язок із реальним існуванням, марнуючи таким чином своє життя.

¹⁵ *Планк Макс Карл Ернст Людвиг* (1858—1947) – німецький фізик-теоретик, основоположник квантової фізики.

– Я живу там! – сказала вона і показала пальцем на будинок через вулицю за сквериком. – А де ти живеш?

– Я живу там!

Він махнув рукою в напрямі будинку, де мешкав.

– Далеко?

– Не дуже!

Наступного дня Ірця перша підійшла до Комахи, спинилась у кількох кроках від нього, заклала руки за спину, схилила голову набік і з хвилину роздивлялась. Уважно роздивившись, вона запропонувала Комасі:

– Коли ти комашиний тато, то я хочу бути за комашину маму! Ти нічого не матимеш проти?

Одержавши згоду, Ірця побігла розповісти сенсацію своїм приятелькам.

Вона пишалась перед іншими дівчатками, що гуляли в скверіку, з надзвичайності свого нового знайомства. Шанобство маленької жінки було задоволене вщерть. Така екстравагантна шлюбна угода!..

Комаха міг бачити, як приятельки Ірчині, ховаючись за деревами й обережно, з цікавістю й жахом визираючи з-за дерев, дивилися на нього, а Ірця пояснювала:

– Це комашиний тато!.. У нього є комашині лапки, тільки він ховає їх, а комашині вусики він голить. Я все знаю, бо я комашина мама: він сам просив мене, щоб я була за його комашину маму.

Останнє твердження Ірчине не зовсім відповідало дійсності, та Ірчине серце було таке повне ясного захоплення, що не варт було зважати на будь-які дрібні неточності. Істина деталей повинна була гармоніювати з істиною цілого.

Того дня Ірця зустріла Комаху з хитрою й задерикуватою посмішкою:

– А я знаю щось!

– Що ж ти знаєш, Ірцю?

– А я знаю щось.

– Скажи, що.

– А я не скажу!

– Чому ти не скажеш?

– А так, не скажу!

– Ну, не скажеш, і не треба.

Але це не було цікаво: «Не треба!» Вона мусила була поділитися з кимсь тайною, що її вона знала, й дівчинка почала знов:

– А я знаю!

Пританцьовувала й приспівувала:

– А я знаю!.. Знаю!.. Знаю!..

– Ну, кажи вже!

Тоді, сяючи, порожевівши, урочисто проголосила:

– Я знаю, де ти живеш!

– Де?! Ось там, за садом. В отому будинку на розі!

– А ось і неправда! Я знаю щось інакше!

І, знизивши голос, вона ткнула пальцем у землю і тихенько промовила:

– Ти живеш тут! Я бачила!

– Що ти бачила?!

– Я бачила, як комахи через дірочку в землю залазять. Ба-агато комах! Я сама бачила.

Це було остаточно певно, як вона бачила. Та дядя Комаха продовжував заперечувати:

– Але ж, моя мила Ірцю, це неможливо. Я такий великий, а дірочка, через яку лазять комахи в землю, зовсім маленька. Ти ж розумієш, що це аж ніяк неможливо!

Ірця розуміла. Вона ладна була розплакатися. Вона почувала себе ображеною. Вона надула губи. Вона одвернулася од Комахи і навіть відмовилась од запропонованої їй цукерки. Чи варто було жити в світі, їсти цукерки, спати, бути гарною й слухняною дівчинкою, якщо твої гадки хибні й твої припущення розходяться з дійсністю? Вона пішла сумна й насумрена.

Наступного дня дівчинка сяяла.

– Я знаю, – сказала Ірця, – як ти це робиш. Тепер я знаю, ти йдеш далеко, далеко! Дуже далеко йдеш. Тоді ти стаєш маленький, зовсім маленький, і тоді ти влазиш у дірочку!

Логічна структура висловленої думки була бездоганна. Все непотрібне було відкинуте, і лишалась одна чисто розумова конструкція, що в ній не було нічого зайвого чи принесеного ззовні.

В Ірчиному житті наступив комашиний період. Вона годинами могла сидіти коло комашини й розглядати комах та їх ретельну господарську метушню. З материною уважністю вона дбала за комах.

Якщо якась комашина лізла через доріжку, вона брала її й клала на травку газону.

– Дурне малятко!

Приносила цукерку й розламувала на дрібні крихти.

– Це для вас! Їжте!

Її серце було сповнене саможертв.

З докором вона кидала Комасі:

– Чому ти ніколи не даєш комахам їсти?

І, шукаючи для нього пробачення, висловлювала гадку:

– Ти, мабуть, приносиш їм їсти вночі, коли всі сплять, щоб ніхто не бачив?.. А що вони їдять?

Щоб відповісти на Ірчині запитання, Комасі довелося перечитати Фабра.¹⁶

Їх взаємини розвивалися цілком нормально. Були принесені ляльки, і Ірця познайомила Комаху з тим оточенням і тими особами, в колі яких їй доводилося існувати.

– Скільки тобі років, Ірцю?

– Торік було десять, а цього – п'ять!

Вона не запитала й собі Комаху, скільки йому років. Діти не питають про це дорослих, бо, очевидно, це малоістотна справа. Але вона меланхолійно зауважила:

– Я скоро стара буду.

Це було несподівано.

– Що ти, Ірсю! Чому так?

– Я швидко расту!

До дяді Комахи Ірця відчувала особливу ніжність, – вона гладила його волосся, руку, обличчя, і з невисловленим бажанням, не наважуючись попросити скинути черевики, щоб поглянути на його комашині ноги, вона злізала йому на коліна, обіймала за ший і зазірала йому в вічі. Вона сподівалася, що й без її прохання він і сам якось здогадається скинути черевики й тим зробити їй приємність.

Спіймавши комашину й показуючи, Ірця запитувала:

– А це твій? Вони всі твої, татові, чи, може, є й інші, окрім тебе, комашині тати? Ти мусиш мені показати інших тат, які вони. Отой дядя, що сидить на тій лавці, теж комашиний тато? Він до тебе подібний. Ти не знаєш? Я побіжу, запитаю.

Василь Хрисанфович почував себе досить ніяково, коли Ірця, схопившись, бігла до незнайомого дяді і питала: – Ти теж дядя Комаха? – а тоді вихром неслась назад і голосно заявляла:

– Ні, той дядя сказав, що він ні, що він не дядя Комаха!

---

¹⁶ Фабр Жан Анрі (1823—1915) – французький ентомолог та письменник.

Іноді Комаху Ірця застерігала:

– Обережніше! Ти ледве не розчавив бідну комахину. Який ти, далебі, такий...

І все ж таки в їх стосунках було щось непевне, сумнівне і хистке. Щось, що викликало в дівчинці стурбованість, народжувало внутрішню тривогу. Не важко було помітити, що всередині її відбувалася велика боротьба, яка примушувала її страждати.

Ірця була надто твереза дівчинка, щоб за деякий час не перевірити свій комашиний ентузіазм, дядю Комаху та віру свою в нього. Вона підійшла, обдивилась його з усіх боків, обмацала черевики, потягла за штани, торкнулася рукою піджака, обережно, ніби боячись, ніби остерігаючись, що щось може трапитись. Тоді, перевалюючись, сопучи, влізла на лаву, забралась Комасі на коліна, торкнулася щік, зняла окуляри, зазирнула в вічі, розстебнула піджак, обмацала жилетку, краватку, сорочку, зітхнула важко й запитала:

– А ти, дядю Комахо, людина?

Комаха не зрозумів.

– Ну, а як же, Ірцю, розуміється, людина.

Вона допитувалася:

– Всерйоз людина, чи ти тільки кажеш? Зовсім чи тільки настільки?

Вона показала кінець пальця.

– Всерйоз, Ірцю! Цілком всерйоз. Така ж людина, як і ти, як і твої тато й мама!

– Не може бути! – сказала роздратовано Ірця і тупнула ногою.

Вона заперечувала людську істоту Комахи, заперечувала рішуче й категорично.

– Отже, ти не справжня комаха? Чи це ти все тільки навмисне, тільки так?

Що сказати? Як відокремити в собі умовність свого імені й себе як людину? Комаха міг би говорити про ейдетичні смисли¹⁷, він міг би процитувати останні книжки Лосева і його думки про формули категорій, що входять в тетрактиду «А»: нейменована та іменована істота тотожна зі своїм ім'ям як суцільним видом своєї найменованості і відмінна зі своїм ім'ям як нейменована, але як пояснити дівчинці відмінність особи й імені?

– Я, – сказав він, плутаючись, і плутаючи, і не сподіваючися щось розтлумачити, – я Комаха, тільки я не комаха, а... а так... Ну?..

Ірця зрозуміла його:

– Ти, значить, зовсім не комаха, а просто Пупс!

У цій короткій Ірчиній фразі було сховано досить презирства й іронічного розчарування.

Смішний, товстий, недоладний дядя Пупс! Це був удар у саме серце. Адже ж одне діло приятелювати з таємничим і привабливим своєю загадковою надзвичайністю комашиним татом, і цілком інше – з людиною, подібною до пупса. У пупса товсті щоки, велика голова й виражені очі. Тягнувши за ноги ляльку, Ірця принесла рожевоголового пупса. Вона уїдливо сказала:

– Це ти! Це ти такий! Це пупс малий, а великий дядя Пупс в окулярах – ти сам!

Вона бажала помститися, відплатити за розчарування, але вона не була злою дівчинкою. Ні, серце її було сповнене любові, ніжності й всепрощення.

Вона притулилась до колін Комахи й прошепотіла – вона хотіла втішити його:

– Ти не сумуй! Це ще нічого, що ти не комашиний тато, а тільки пупс. Пупс теж гарний, дарма що він смішний і недоладний. Я люблю його! Я дуже люблю тебе, дядю Пупсе!

---

¹⁷ Ейдетичні смисли – суб'єктивні образні уявлення предметів або предметних композицій, які певний час зберігаються після припинення їх безпосереднього сприйняття.

Розділ 2

Комаха-Серафікус-Дядя Пупс зник до дівчинки.

Похмурий дощовий день, коли Ірця не виходила гуляти в скверик, втрачав для Комахи будь-який сенс. Попри всю свою організовану ретельність, Комаха не був гарантований од химерних примх і невизначених настроїв. Бачити щодня Ірцю зробилось для нього потребою.

Дощ ішов три дні. Три дні Комаха не бачив Ірці. Три дні він відчував себе незадоволеним. Навіть нове число «Archiv für klassische Altertümer»¹⁸ не принесло йому втіхи, дарма що там була надрукована розвідка Вілліамовіца-Мюллендорфа¹⁹, а в одній з рецензій, вміщених у часописі, було згадане його власне ім'я, з посиланням на його книжку «Особливості синтакси грецьких написів у лапідарних пам'ятках Північного Причорномор'я».

Комаха гуляв по вогких доріжках скверика. Можливо, він сподівався дочекатись Ірці, можливо, звичка спочивати в скверіку примушувала його, як завжди, незважаючи на дощ, висидіти усталені півгодини на лавочці. У скверіку він був сам. Патьоки води текли з доріжок на тротуар і вулицю.

Художник Корвин, високий і тонкий, подібний на розкриті ножиці, з гострим, як у Гоголя, носом, перебігаючи повз скверик, привітався з Комахою.

– Чого це ви, Серафікусе, мокнете під дощем?

Комаха сконфужено й стурбовано почервонів.

– Та це я так!.. Я гуляю!

Корвин зник за каламутно-жовтою запоною дощу з думкою про чергове дивацтво Комахи: химерну Комашину витівку – гуляти в дощ...

* * *

Вечір, стіл, лампа. Перед Комахою розкритий том Фрейзерової «The Golden Bough»²⁰, німецьке старовинне, початку XIX ст., видання орфіків. Великий грецький словник, компактне видання англійського словника, стопка паперу. Скинувши свої важкі окуляри, Комаха сидить, з головою заглибившись у Фрейзера. Він сперся на лікті й підтримує голову долонями. Фрейзерове тлумачення давньоєгипетської казки про двох братів як переказу про трансформацію й мандрівку душі здається йому надто недоречним, блідим і натягненим.

Комаха починає шукати в орфіків потрібної йому цитати; він перегортає сторінки, і зосереджена увага розбивається. Він згадує за Ірцю. В нього з'являється думка, для нього зовсім несподівана: «Чому, справді, ні?.. Чому йому не мати дівчинки?»

О десятій годині Комаха повечеряв: з'їв два шматки чорного хліба з шинкою, холодну котлету, що лишилася від обіду, випив склянку холодної води з цукром, – чаю він не пив, щоб не завдавати собі зайвого клопоту: розпалювати примус, наливати гас, – і, з'ївши перед сном ще пару яблук, точно о пів на одинадцять заснув.

Тієї ночі Комасі вві сні привиділось таке. Неначе вечір, тиша, лампа, стіл, шафи; неначе усе – як звичайно: книжки, папір, Фрейзер, орфіки, словники, але на підлозі коло грубки стоїть велика емальована миска з гарячою водою.

---

¹⁸ «Archiv für klassische Altertümer» – «Архів класичної старовини» (нім.).

¹⁹ Вілліамовіц-Мюллендорф Ульріх фон (1848—1931) – видатний німецький філолог.

²⁰ Фрейзер Джеймс Джордж (1854—1941) – британський релігієзнавець, антрополог, етнолог, культуролог, фольклорист та історик релігії. У його 12-томній праці «Золота гілка» систематизовано фактичний матеріал із первісної магії, міфології, тотемізму, анімізму, табу, релігійних вірувань, фольклору і звичаїв різних народів.

Великі грубі пальці Комахи несподівано ніжно розвішують на протягненій шворці простирало й білу фланельову сорочку. Ірця – певне, що це Ірця – стоїть голенька, з білою кучерявою голівкою, на скронях волосинки в неї злиплися від поту, бо в кімнаті напалено, й вона сердиться.

– Швидше! Ти маруда! Тільки ти не здумай, що митимеш голову з милом.

Комаха розводить руками, а тоді примружує очі й каже:

– А миші?! У дівчаток, що не миють голови з милом, заводяться в волоссі миші, великі, великі, білі й сірі і...

– Що і? Що «і»? – ледве чутно, повторюючи останню інтонацію Комахи, з широко відкритими, здивованими й трохи зляканими очима, шепоче Ірця.

– І виводять маненьких сліпих мишенят.

– Сліпих? А чого вони сліпі? А багато їх буде? Знаєш що? Хай виводяться.

Дівчинка зацікавилась і слухняно сіла в миску, і вода з миски розхлюпалась на ноги Комасі та на підлогу, і по підлозі розплився брунатний ставок з химерними берегами.

А Комаха тим часом швидко намилив голову. Тоді раптом різкий, крикливий, голосний вий прорізав кімнату. Комаха був навіть зразу відсахнувся, а тоді похапцем почав змивати з голови мильну піну приготованою в глечичку водою.

Коли ж він ніс на руках маненьке, тепле, рожеве, безпомічне, тремтяче тільце, загорнене в мохнате простирало, щоб покласти в ліжку, в серці Комахи заколивалась така безкрая радість, така гостра й болюча ніжність до цієї маленької купки людського тіла, що він мимоволі прихилився до стінки і притиснув дівчинку до грудей.

...Вечір, тиша, лампа, стіл, шафа, ліжка. Дівчинку викупано, покладено в ліжка, прикрито теплою ковдрою, і Комаха з серцем, переповненим ніжністю й болем, сідає на маненьку табуретку біля ліжка, щоб розповідати дівчинці, поки вона не засне, казку про солом'яного бичка.

«...Жили-були дід та баба, і не було в них дітей. І сказала дідові дідова баба: “Бач, діду, немає в нас із тобою дітей, а ми вже старі, ото зроби з соломи бичка і буде в нас той солом'яний бичок за дитину”».

І не Ірці, а самому маненькому Комасі, що лежить у ліжку, розповідає казку стара нянька, куняючи носом; малий великий Комаха ось-ось засне, йому хочеться спати, але хочеться дослухати до кінця казку старої няні...

Бажання, сховані й притлумлені вдень, прокидаються вночі. У нічних снах вони набувають реальності, й людина пізнає нарешті те, що поза цим, може, назавжди лишилося б для неї невідомим і неуявленим. Коли б люди не бачили снів, може, вони ніколи не довідались би про те, що існує.

Тільки у снах розкривається справжній сенс наших бажань.

Бажання й інтереси Комахи ніколи не виходили за рамці лекцій, курсів, тем для студентських доповідей, карток, виписок, нотаток, нових книжок, видавничих проспектів, шрифтів, форматів, палітурок, скриньки з оголошеннями про засідання в будинку Академії, вітрини з новими книжками у книгарні «Книгоспілки», крамничок букіністів та їхнього книжкового баракла.

Тепер несподівано для нього прокинулось незнане досі бажання, бажання – мати дитину! Можливо, воно ніколи б не постало в ньому, коли б не виявилось так ясно й різко в примарах баченого сну. Сон розбуркав те, що досі було притуплене, сховане в глибинах його істоти! Сон підказав бажання, перетворивши його уже на заздалегідь завершене переживання.

Мати дитину?! Це не така проста річ, як може здатися на перший погляд. Щоб мати дитину, треба одружитись!... Отже, іншими словами, зробити низку вчинків, часто безглузких, смішних і, кінець кінцем, недоречних.

Замість робити виписки, збільшуючи свій бібліографічний апарат і поповнюючи картотеку, він мусив би спинити свою увагу на якій-небудь жінці або дівчинці, упевнити себе, що саме ця особа, досі йому цілком байдужа, припала йому особливо до вподоби, і він без неї аж ніяк не може жити, почати ходити з нею до театру, кіна, каварень, тоді одного дня наважитися сказати їй, що він кохає її, зробити їй пропозицію вийти за нього заміж і, нарешті, поцілувати її. Замість сидіти за письмовим столом удома або в бібліотеці, йому довелося би йти десь на побачення, ходити взад і вперед по тротуару, гаяти час і, щохвилини дивлячись на годинника, думати не так про сподівану зустріч, як про те, що він ніяк не встигне своєчасно одіслати до «Archiv für klassische Altertümer» обіцяної статті.

Леле! Для людини скромної й ніякової, до того ж переобтяженої працею, семінарами, лекціями, громадськими навантаженнями, засіданнями предметових комісій, науковими доповідями, правліннями корект, кохати жінку – це, власне, практично майже зовсім нездійсненна річ.

Покохати? Де проходить межа, що відокремлює почуття від цинізму, чемність од образи, коректність од брутальності?

Певно, що є на світі люди, здатні поцілувати жінку, але Комаха зовсім не був певен, що він міг би наважитись зробити це. Усе, що не дано, вигадано. Химерною вигадкою лишився для Комахи давній міф, повторений у пам'ятках усіх віків і всіх народів, про чоловіків, що кохають жінок. Він не припускав, щоб за цим міфом ховався будь-який реальний зміст. Чи не треба було ці перекази тлумачити алегорично?

Кінець кінцем про все це не варт було й гадати, бо Комаха не мав жодного наміру будь-кого цілувати чи кохати, ходити на побачення, фліртувати, подобатись комусь або ж шукати собі когось до вподоби. Що більш він обмірковував становище, то більше й більше впевнявся, що ледве чи він зможе здійснити своє бажання. Перед вагою тяжких зобов'язань, що малювались його уяві, занепадала його рішучість і слабла його енергія. Комаха хотів одного: не турбуючи себе жодними зайвими турботами й не ставлячи себе у прикре становище закоханої людини, мати дитину.

Що зробило людство, щоб раціоналізувати взаємини між окремими статями? Власне кажучи, нічого. Комаха хотів мати дитину найраціональнішим способом, тобто уникнувши того, щоб звертатись у цій справі до жінки.

Про свою ідею раціоналізувати кохання й шлюб Комаха, сидячи у скверику, якимось розмовляв з художником Корвиним.

– Я, – сказав Комаха, – хотів би мати дитину!

– В чім справа, – відповів Корвин, – давно вже час! Вітаю від щирого серця! Одружуйся. Цікаво, хто вона, ця обраниця, що полонила тебе?! Яка-небудь студентка чи, може, хтось із спільних наших знайомих? Ладен іти в парі, що це – Валентина Петрівна!..

– Ні, – сказав Комаха, – ти не зрозумів мене. Я нічого не сказав, що збираюсь одружуватись. Я хочу мати дитину. Це зовсім інша річ. Ти розумієш?

– Не дуже!

– Я, – спробував розтлумачити Комаха, – хочу, щоб це сталося без участі жінки. Мені здається, що немає потреби, щоб у дітородінні брала яку-небудь участь жінка.

Гострий ніс Корвина описав еліпсу й застиг у нерухомій напруженості. Корвин поклав долоні на голівку тростини і, зігнувши свій довгий тулуб, сперся підборіддям на руки.

Корвин був конструктивіст²¹, і Комашина ідея конструктивного шлюбу зацікавила його, хоч він і не зовсім уявляв собі практичну можливість реалізації подібної ідеї.

²¹ Конструктивізм – авангардистська течія, що зародилася в архітектурі й поширилася на інші види мистецтва у 1920-х – на початку 1930-х років. Характеризується суворістю, геометризмом, доцільністю й економністю засобів, лаконічністю форм і монолітністю зовнішнього вигляду. В умовах поєднання мистецької творчості з виробництвом конструктивізм відкидає практично не вмотивовану декоративність та схематизує мову мистецтва.

– Думка, безперечно, оригінальна, – зауважив Корвин, – але мені не зовсім ясно, яким способом можна було б це здійснити. Досі, скільки відомо, дітей родили жінки.

– Що з того? – спокійно заперечив Комаха. – Це аж ніяк не факт! Я хотів би родити сам... Можливість запліднюватись, вагітніти і родити без шлюбного акту – це зовсім не моя ідея. Я можу назвати низку імен філософів, що були певні цього.

Він потирав руки і, як підсумок цього, стверджував:

– Ні, справді, чому чоловік сам без жінки не може родити дітей? Я б хотів мати дитину, не турбуючи в цій справі жінку.

Комаха говорив із таким запалом, що можна було сумніватися в тому, чи були в нього будь-які виразні уявлення про різницю між чоловіком та жінкою. Певно, абстрактність його уявлень сприяла тому, що він говорив з особливо підкресленою впевненістю.

– То правда, – казав Комаха, – що ще й досі чоловік XX віку, як і чоловік кам'яного, коли він хоче мати дитину, вступає у шлюб, але це свідчить тільки про недоречність нерационалізованих традицій, що існують, і більше ні про що. Ми повинні перемогти природу й протиставити природі успіхи розумового розвитку. Чим відрізняється на сьогодні шлюбний акт дикуна з Сенегалу й професора Оксфордського університету або дійсного члена College de France²²? Істотно нічим! Коли б людство було культурно розвиненіше, воно давно подбало б про те, щоб примітивний і некультурний спосіб дітонародження заступити іншим. Людство, на жаль, не вжило жодних заходів, щоб зробити з шлюбу вчинок, гідний інтелектуальної людини.

Корвин закинув голову назад і виставив уперед великий борлак²³. На відповідь Корвин сказав:

– На світі, мій друже, є гарненькі дівчатка. Кохання гарненької дівчини завжди гідне культурної людини, навіть, навіть коли людина є член двох академій.

Серафікус похитав негативно і з докором своєю великою головою гомункулуса. Він не згоджувався з епікурейською легковажністю²⁴ свого приятеля. Він сказав:

– Не згоджуюсь! Не можу згодитись! Для культурної рафінованої людини шлюбний акт надто вульгарна річ, щоб можна було наважитись на подібну непристойність.

Серафікус поклав свою масивну волохату руку на тонку темну руку Корвина й додав:

– Я не хочу розвивати будь-яких складних теорій, але дозволю собі спинити вашу увагу на деяких побутових подробицях. Тільки на цих подробицях... Звички культурної людини рішуче заперечують усе, що пов'язане з шлюбним актом. Костюм сучасної людини остільки не пристосований до статевого акту, що розстібнутий гудзик і незав'язана краватка скандалізують. Згодьтесь, що суспільство вимагає від людини зав'язаної краватки й застібнутих гудзиків. Отже, з цього вже погляду шлюбний акт доводиться розцінювати як антигромадський і антисоціальний вчинок.

Комаха з власного досвіду знав усю ніякову незручність з'явитись на лекцію без краватки або ж на засідання наукового товариства з незастібнутими гудзиками. Його ласкаво одводили вбік і з убивчою чемністю нагадували, що в нього не все гаразд із краваткою або ж з гудзиками. Чи ще гірше, коли на вулиці до нього підходили й казали:

– Ви б, знаєте, того... чи застібнулись би, чи що... Тут жінки й діти, а у вас того, не можна ж, справді, так...

Свій погляд він обґрунтовував низкою етнологічних спостережень:

– Думка, що дитина родиться так, як це викладається в університетських підручниках анатомії, гінекології чи біології, це зовсім не така вже поширена й безперечна думка. З одного

²² The Colluge de France – один із найпрестижніших вищих навчальних закладів Франції.

²³ Борлак – кадик (розм.).

²⁴ Епікурейство – давньогрецьке філософське вчення, за яким щастя людини полягає у задоволенні життєвих потреб, розумної насолоди та спокої. Назване за ім'ям засновника – античного філософа Епікура.

боку, вона є плід чистого теоретичного розумування, а з другого – висновок вульгарного й грубого емпіризму²⁵. Так само, як і два цілком протилежні твердження, що з них кожне виключає інше, що, згідно з одним, Сонце обертається довкола Землі, а за другим, Земля обертається довкола Сонця. Але як воно є справді, ми й досі ще не знаємо!.. Думка, що статевий акт є причиною дітородіння, належить власне новому позитивістичному²⁶ часові і є наслідком механістичного мислення. Вона з'явилася зовсім нещодавно. Так зване нецивілізоване людство, отже, більшість людства, що не поділяє поглядів, засвоєних із шкільних підручників, припускає потребу для запліднювання інших, важливіших факторів. Усі народи певні, що жінка може завагітніти, приміром, од вихру, щось з'ївши або проковтнувши вишневу кісточку. Тубільне населення Австралії певне того, що для того, щоб запліднитись, досить подивитись на ератипу, «камінь дітей». Кожна людина може піти до такого каменя, обчистити навколо нього землю, погладити рукою, показати на жінку, що йде, і прошепотіти: «Диви, он яка гарна жінка! Поквапся!» – і таким способом спричинитися, що названа жінка завагітніє.

Коли Комаха, сидючи в скверіку, розмовляв так з Корвиним, викладаючи йому свої химерні теорії, до них підійшла Ірця.

Корвину Ірця сподобалась. В ній було багато милого й привабливого: вона була незалежна й певна. Вона не хотіла того, чого не хотіла, і уперто домогалась того, чого бажала.

Познайомив Ірцю з Корвиним Комаха:

– Ірцю, привітайся! Дай цьому новому дяді руку!

Але Ірця не хоче давати руки. Вона ховає руку за спину й своє відмовлення аргументує:

– У мене обидві руки ліві.

Та за деякий час вона міняє своє ставлення до Корвина й звертається до нього з пропозицією, в якій виявляється вся повнота ласкавої прихильності Ірчиної. Вона каже Корвину:

– Хочеш, я тобі полічу до ста?

Корвин згоджується. Чому поезії Лесі Українки чи Рильського треба вважати за цікавіші од чисел, перелічених до ста або тисячі? Числа в Ірчиних устах бринять пафосом і несподіванкою найвишуканішої поезії.

Корвин познайомився з дівчинкою вже тоді, коли Ірчину віру в Комаху як комашиного тата похитано, а натомість з'явилася в неї нова уява, що дядя Комаха – це велика з пап'є-маше лялька-пупс.

Даремно дядя Корвин доводив Ірці, що дядя Комаха не лялька і не з пап'є-маше, а професор ІНО і викладає студентам НОП (наукова організація праці) та рефлексологію. Ірця не йняла йому віри. Те, що дядя Комаха – лялька-пупс, це було для Ірці реальніш, приступніш і зрозуміліш, як те, що він професор і викладає рефлексологію. До ляльки й Комахи Ірця ставилась однаково, трохи зневажливо.

– Пупс смішний! Дядя Комаха теж смішний!

Коли дядя Корвин настоював, що Комаха не пупс, Ірця сердилась, насумрювалась і починала бити його кулаками, намагаючися зачепити за пенсне. Розбивши пенсне Корвинові, Ірця компенсувала б своє незадоволення.

– Дядя Корвин дражниться. Хай він не ходить до скверика. Я не люблю його. Він каже, що ти професор, а не пупс. Я тебе прошу бути краще пупсом.

Ірця біжить до фонтана і, перегнувшись над басейном, зазирає вниз. Їй подобається дивитись на воду, на скляну темно-зелену поверхню, де коливається листя, де перебігають струмки, де відбивається Ірчине обличчя. Ірця любить схопитись рученятами за край басейну і повиснути над водою. Ірцю лякають:

²⁵ Емпіризм – філософське вчення, що за основу пізнання вважає чуттєвий досвід.

²⁶ Позитивізм – філософський напрям, який заперечує пізнавальну цінність теоретичного мислення і визнає лише те знання, що не виходить за межі фактів і має практичне застосування.

– Іди звідтіля, Ірцю! Там дід водяний! Він вистрибне з води й схопить тебе.

– Вистрибне з води? Водяний! Так він без води здохне.

В щоденнику Серафікуса є запис: діалог з Ірцею та коментар з цього приводу:

– Дядю Пупс, упати.

– Ну, Ірцю, мені не хочеться падати. До того ж тут насмічено й брудно.

– Та ні! Ти ніби впади.

– А, ніби? Гаразд! Я ніби впав.

Ірця задовольняється.

У Комахи записано:

«*Ніби* – улюблена схема слів, думок, вчинків Ірчиних. В *ніби*, в уявлене неначе замкнено всі події, все коло її днів. Вона задовольняється з *ніби*. Проводячи межу між *ніби* й тим, що є, вона ясно відчуває різницю, що відокремлює *ніби* від реальності, але не надає особливого значення цій різниці».

Записано:

«Ірця раціоналістка. На світ вона дивиться спокійно, врівноважено й тверезо. Вона не заперечуватиме існування водяних, але фантастичними уявленнями вона оперуватиме з цілком тверезою логічною послідовністю».

Розділ 3

Величезне тіло Комахи і його червоне, голене, квадратове обличчя здавалися купою м'яса. Руки його закінчувались масивними кулаками, що в них легше було уявити молоток коваля чи сокиру м'ясаря, ніж тендітне перо вченого. Підлога стогнала й дошки рипіли під його важкими кроками, коли він ішов своїми ногами, взутими в безмірні черевики.

Важкий, масивний, волохатий, він здавався абстрактним, вигаданим, безплотним. У цього циклопа²⁷ не було, не могло бути біографії. Ані його кулаки, порослі густим волоссям, ані його величезні черевики не переконували в реальності його існування.

Його червоне товсте обличчя іноді здавалось наївним і простодушним обличчям хлопчика, а іноді, у важких зморшках і в утомній виснаженості, тяжкою машкарою розпусника. Дід з обличчям хлопчика, старий хлопчик, неначе пияцтво й безсонні ночі зробили його тіло передчасно товстим і грубим. Надто важко було визначити його вік. Іноді він здавався старим, іноді юнаком. Йому можна було дати і 20 років, і 50.

Він не був розпусником, але в його вдачі підозрівали найрізноманітніші вади. В ньому було щось од теорії, схеми, вигадки, од химер, маячні, ілюзії. Він зберігав у собі знання нездійснених падінь. Найдоброчинніша й найсамотніша людина, він не довіряв сам собі.

Він не ходив у театр, бо не був певен, що коли йому захочеться під час вистави пройтись по бар'єру бельєтажних лож, він зможе втриматись. Досить поважна причина, щоб не одвідувати театральних вистав. Обмеженість і замкненість його бажань могли зробити їх вибухи небезпечними для суспільства. Собі й іншим здавався таким химерним, що таблиця множення, переказана від нього, бриніла в його устах як несподіваний безглуздий парадокс...

Тим часом Комаха був такий же, як і кожний ліпший, носив шевйотовий піджак з пікейним комірцем, строкатий в'язаний рудувато-брунатного кольору жилет концесійної фірми Бернгард Альтман, Відень – Москва, темно-сіру краватку, смажив яєшню на примусі, ходив увечорі до молочарні їсти квасне молоко, уранці випивав склянку холодної води, мав забірну книжку в Церобкоопі²⁸ й одержував, як і кожен член кооперативу, на місяць чвертку крупи, 100 грам рису, півпляшечки олії, кіло цукру, півфунта мила, платив профвнески, був за члена Осоавіахіму²⁹ і Т-ва друзів дітей, мав акції індустріалізаційної позики, споживав вітаміни, любив помідори з олією й чорним перцем, баклажанну ікру та кавуни. Нудьгував, радів, хворів, стомлювався й спочивав, страждав на безсоння, коли був із чогось стурбований, мерз, коли надворі було холодно, і умлівав, коли було літо й спека. Отже, відчував усю прикрість і всю насолоду бути людиною й жити, та дарма, що все звичайно людське, починаючи з нежиті, коліту й головного болю і кінчаючи приязню, цікавістю, заздрощами й шанобливостю, не було чуже йому, – Доктор Серафікус ніколи в житті своєму (як це запевняв про нього Корвин) не знав, що таке кохання, і ніколи не кохав жінок.

І не через те, що він не хотів кохати або ж уникав кохання, а просто так склалося його життя. Можна все життя своє прожити і не помітити, що ти існуєш. Можна щось робити, про щось дбати, чимсь цікавитись і лишитись якимось до всього цього чужим і непричетним. Усе життя можна прожити, не живши, пройти повз життя навшпиньках, під сурдинку, обминаючи життя, боком, попід стінкою, глухими завулками, ніби ховаючися, – дарма що був великий, важкий і масивний.

Він міг кілька років прожити в одному помешканні з жінкою, із самого початку, з першої на східцях зустрічі відчуті до неї глибоку зворушливу приязнь і, проте, ніколи до неї не звик-

---

²⁷ Циклоп – одноокий велетень із давньогрецьких міфів, що відзначається надзвичайною силою і спритністю.

²⁸ Церобкооп – Центральний робітничий кооператив.

²⁹ Осоавіахім – Товариство сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву.

нути, обмежуватись при зустрічах на упертій мовчанці і за весь час не піти в своїх розмовах далі похмурих і млявих звичайно повторних «добриднів».

Художник Корвин, приятель Комахи, посилаючись на свою обізнаність у всіх ділах Серафікусових, рішуче стверджував, що за всі роки, як він знає, в Серафікуса не було жодного роману.

Але Корвин помилявся! Це могло бути образливим для його претензійної всеобізнаності, але він не все знав про Комаху. Отже, в Комахи ще року 1916-го, коли він закінчував складати свої магістерські іспити, був роман з Таїсією Павлівною. Щоправда, Корвин міг не знати про цей роман Комахи з тієї простої причини, що в цій напіввигаданій і непевній історії було багато серафічного³⁰, хисткого й ілюзорного.

Це був єдиний роман Комахи, дарма що коли Корвин спитав Таїсію Павлівну про цей епізод, що мусив був мати місце в її житті, вона рішуче заперечила щось подібне.

Це трапилося саме цього року. Коли Корвин прийшов до агітпропу³¹ в справі підготовки художнього оформлення до Першого травня і привітався з новою секретаркою, йому здалося, що він пізнав в її обличчі щось знайоме. Вдивляючись у її обличчя, Корвин згадував і згадав. Він упізнав у ній колишню молоденьку курсистку, що мешкала свого часу в одній квартирі з Комахою.

– Даруйте! – звернувся Корвин до неї. – Чи ви, скажіть, будьте ласкаві, так от приблизно, коли не помиляюсь, року 1916-го, в кожному разі ще перед революцією, не мешкали часом у Дикому завулку?

Вона обдивилась допитливо співрозмовника:

– Так, мешкала!

– Ну, так я вас знаю! Ви Таїсія Павлівна! Ви були тоді ще курсисткою, білявою, товстенькою дівчинкою, і мешкали в кімнаті в одній квартирі з Комахою на Дикому завулку!

– Але я вас не пригадую!

– Що дивного? Це було давно. Ви мене не могли знати, бо я тільки іноді ходив до Комахи, але я вас запам'ятав. Десь у мене повинен бути й малюнок олівцем. Я схопив ваше обличчя. Комаху ви пам'ятаєте?

Але вона не пам'ятала цього прізвища. Це ж було так давно, а після того минуло так багато найрізноманітніших подій.

– Ні, мабуть, що не пригадаю. А може, це такий великий, червоний, з кулаками? Професор! Двері з його кімнати виходили до вітальні, він грав на піаніно, і в нього було багато книжок?

– От, от, це ж і є такий він – Комаха: великий, червоний і з кулаками. Тільки тепер він ще більший, ще червоніший і кулаки поросли волоссям!

– Пригадую! Пригадую! Дикий завулок, вікно, що з нього було видно Глибочицю й Поділ, і цей професор.

Корвин переказав Комасі про цю зустріч. Комаха захвилювався, тоді розплився в посмішці і сказав:

– А чи ви знаєте, що я був колись у неї закоханий і в нас із нею був роман?

– Ви були закохані, і в вас був роман? Ось так несподіванка! Це ж неможливо. Ви помиляєтесь, Серафікусе. Ви вигадуєте.

– Слово честі! Я був у неї закоханий! Мені було тоді 24 роки, вона була гарненька. Невже ж я міг у неї не закохатися?

Корвин скептично похитав головою.

---

³⁰ *Серафічний* – властивий серафіму, янгольський (реліг., поет.).

³¹ *Агітпроп* – відділ агітації і пропаганди ЦК КПРС.

– Ви ошукуєте себе самого. Я ж був у вас і пам'ятаю добре вас і Тасю, але нічого не помітив між вами романічного...

– Ну, що ж, це значить, що ви не зовсім спостережливі.

Закинути Корвинові брак спостережливості це значило образити його. Він рішив перевірити себе. Якось, розкладаючи перед Таїсією Павлівною ескізи принесених плакатів, Корвин навів розмову на минуле, на Комаха, і запитав:

– Комаха, здається, був закоханий у вас?

– Комаха? В мене? Це ж ви про цього таки професора?

Вона розсміялась.

– Чому саме в мене, а не шафу чи стілець? Може, я щось забула або що, але мені знається, що ми ніколи з ним гаразд і знайомі не були, принаймні я не можу пригадати жодного випадку не то, щоб ми пофліртували, але хоча б привітались чи сказали пару слів. Незграбний маруда³²! Не людина, а дерево, манекен у капелюсі, дерев'яна маріонетка.

Вони мешкали в одному помешканні, їх двері виходили в один коридор, але зустрічались вони надзвичайно рідко. Комаха ретельно уникав зустрічі з нею. Він ніколи не дивився на неї, при зустрічі щось невиразно мурмотів і швидко ховався за дверима. Завжди дивився вбік. Між ними не було жодного слова, жодного погляду, жодного натяку.

Серафікус стверджував, дівчина заперечувала. Вони розійшлися в думках і по-різному оцінювали слова, що ніколи не були сказані, і події, що ніколи не траплялися.

За найголовнішу ознаку роману Комахи з Тасею треба вважати те, що це був вигаданий роман, який існував тільки в уяві Комахи, роман схований, як ховався за дверима Комаха при зустрічі з дівчиною, схема проєктованого роману, що ним він міг би бути, коли б був.

Замість спрощувати взаємини, слова, життєві стосунки й почуття, Комаха ускладнював найпростіші речі.

Якось, гуляючи, Комаха вулицею Червоних Зір пройшов на площу Артема, тоді з вулиці Жовтневого Повстання звернув праворуч у завулок Марата, свого часу Дикий. Може, це сталося випадково, може, розмова з Корвиним розбуркала в ньому давні спомини, і йому захотілось подивитися на давнє своє помешкання.

Він не любив споминів і ніколи не згадував за минуле. Він жив без споминів. Йому було прикро бачити місця й речі, що з ними він колись був зв'язаний. Минулого для нього не існувало. Найпевніше, він потрапив сюди цілком випадково, підсвідомо, – думав про щось інше і, замість звернути ліворуч, машинально повернув праворуч.

На розі, на колишньому пустирі, кінчили тепер новий будинок, в конструктивному стилі, кубик покладений на кубик, змінений модерн початку ХХ століття, а за ним далі в завулку стояв і чотириповерховий будинок, де колись мешкав Комаха.

Це було років десять тому.

На третьому поверсі на дверях помешкання ч. 7 можна було прочитати тоді низку написів олівцем: «Був 7.7», «Не застав 10.9», «Був і не застав», «Приходили Коля й Женя», «Приходив електротехнік...», «Тасю, прийду сьогодні ввечері о 10-й...», «Чекав вас учора весь вечір. Приходьте завтра на звичайне місце...», «Прошу не писати на дверях дурниць. Тася».

Тасю, до якої приходило завжди багато людей, у якої завжди товпилося в кімнаті багато різного народу, – хтось їв, хтось спав, хтось приходив, хтось ішов, – Тасю завжди дивувало, що до Комахи не приходив ніхто.

Професорів знала Тася з урочистої обстановки лекцій, аудиторій, лав, схилених голів, літографованих курсів, цератових зошитів, чорної таблиці, величезного вестибюля, широких розгорнутих в обидва боки східців довгих білих лунких коридорів. Тепер вона могла придивитися ближче до професорів, які вони бувають справді.

³² *Маруда* – неповоротка й нудна людина (розм.).

Був Комаха мовчазний, ніяковий і самотній. У нього було багато книжок. Він лягав спати, коли Тася ще не верталась додому або ж до неї тільки починали збиратись, і вставав, коли Тася ще спала. У нього був свій розклад дня й ночі. Він майже ніколи не виходив з кімнати, весь час писав. Тижні минали за тижнями, а Комаха не тільки не робив спроб познайомитись з Тасею, а навпаки, ретельно уникав її.

Кінець літа й осінь, коли Тася оселилась у помешканні ч. 7 на Дикому завулку, були чудесні, але вона не могла помітити ані разу, щоб Комаха хоча б у неділю, раз на тиждень, вибрався за місто.

Тася звикла до недорікуватого мурмотіння Комахи, до його ніяковості, до його уникань. При зустрічі вона дивилась на Комаху з легкою іронічною посмішкою, а всередині в неї прокидався жаль. Якось надто не по-людському він жив. Чи не треба було б врятувати Комаху від самого себе?

Тася досить довго спостерігала Комаху: в неї поволі складалася думка, що він живе якимось по-іншому, ніби й не живе зовсім, ніби боїться жити, ніби боїться доторкнутися до життя, ніби живе непомітно, вгамовано, мовчазно. Вона не сформулювала своєї думки, але відчувала невлаштовану, неналагоджену одірваність Комахи від життя.

Тієї неділі був чудесний соняшний ранок: сонце, небо, серпень. Раптом у Тасі з'явилась думка не їхати моторовим човном із компанією до Міжгір'я, як було домовлено, а піти до Комахи, постукати в двері й запропонувати йому провести день удвох за містом.

Тася не сумнівалась у згоді: надто чудовий ранок, надто синє небо, надто радісне сонце. Якось перед цим почуттям ясного соняшного ранку зникло все інше: і те, що вони з Комахою, власне, незнайомі, що досі вони не сказали один одному жодного слова, що, може, не відразу вони знайдуть спільний ґрунт для знайомства, а може, й зовсім не знайдуть його.

Та сонце, небо, теплий серпень...

Тася одягла маркізетову блузку, синю спідничку, ажурні панчохи, тільки в виборі черевиків завагалася: їздивши за місто, одягала вона звичайний хром, але сьогодні, задля урочистості, наважилась одягнути лаковані.

Комаха почув стук у двері. Здивований, що хтось до нього міг зайти, і незадоволений, що його турбують, Комаха поклав ручку, одсунув каламаря³³ й книжку, помацав рукою по столу, щоб знайти окуляри, пошарпав ногами під столом, шукаючи пантофель, підвівся і, держачи рукою комір сорочки, – він не встиг знайти шпоськи, що десь закотилась, – одчинив двері.

Перед ним стояла Тася.

Комаха мовчки дивився на її біляве волосся, білу маркізетову блузку, ажурні панчохи та лаковані черевики. Він не сподівався побачити її і не міг уявити собі, нащо він міг їй здатися.

Не чекаючи на запрошення, вона ввійшла в кімнату Комахи.

– Ви дозволите? Даруйте, що я вас турбую!

Їй було весело й цікаво. Весело зі своєї несподіваної витівки й цікаво подивитись на обстановку, в якій мешкають професори, – загадкові люди, що читають лекції, володіють таємницями знання, провадять іспити, підписують курсисткам матрикули³⁴, пробігають по коридорах, не люди, а символи всезнання.

Кабінет. Велика шкурятяна канапа, піаніно, письмовий стіл, завалений паперами й книжками, що навколо нього на стільцях і на підлозі лежали купи книжок і аж до стелі заповнювали полиці.

---

³³ Каламар – чорнильниця.

³⁴ Матрикула – дореволюційна назва посвідчення про зарахування до вищого навчального закладу, що також служило й заліковою книжкою.

Кожен учений – труп. Оцей трупний сморід, затхле повітря, курява, безладдя в кімнаті вразили Тасю. Вражена духотою в кімнаті, вона подивилась на вікно. Дарма що надворі було ясно й тепло, вікно було зачинене.

– Чому ви не відчините вікна? У вас нема чим дихати. Сьогодні ж чудесна погода.

Комаха промурмотів невиразно, що йому незручно працювати при відчиненому вікні, що вітер може розвіяти папірці і на вулиці галасують діти, їздять візники та вигукують різні перекупки. Усе це йому заважає.

– Та все ж таки я відчиню. Тут же можна задихнутися.

Йдучи до вікна й одчиняючи вікно, Тася встигла подивитись на малюнок, що висів на стінці, поглянути на полиці з книжками.

Речі є доконечна приналежність життя. Жити – це вважати на речі і зживатися з речами. Людина повинна опанувати речі, перемогти косну нерухомість речей, втілити в речі частину свого життя.

Кінець кінцем це дрібниці: поставити на піаніно квіти, придбати каламар, переставити меблі, подбати, щоб вимили вікна, повісити ламбрекени, витерти порошок з книжок, стільців, піаніно, прибрати зі столика в кутку кімнати синього Греца, брудний посуд, пляшку з гасом, шматки хліба, невитертий почорнілий ніж, масло в пергаменті, чайник, цукор у папері, пообмітати павутиння з ніжок фотеля, викинути розбитий і притрушений курявою абажур. Це все дрібниці, але ці дрібниці роблять кімнату й життя невлаштованим, безладним і чужим.

Кімната Комахи справляла враження нежилої, а речі й меблі – сторонніх і випадкових, ніби випадкова людина оселилася в порожній засміченій кімнаті, номері третьосортного готелю. Речі з тандити, кімната тандитника.³⁵

– Навіщо у вас так розкидані книжки? Чому ви їх не приберете? Чому у вас нема квітів? У вас багато меблів, а кімната здається якоюсь порожньою.

Комаха стояв коло дверей, похмуро і з подивом стежачи за дівчиною, що рухалась по кімнаті. Йому не до вподоби було й те, що його турбували, і те, що вона розглядає картини, бере книжки і не кладе їх на місце, і взагалі те, що ця абсолютно йому непотрібна особа прийшла до нього.

Тримаючи лівою рукою незастебнутий комір сорочки, він присунув дівчині стільця.

– Прошу, сідайте!

Це не була з його боку будь-яка чемність. Він, певне, зовсім забув би запросити сісти. Просто він хотів, щоб вона сіла і більше не рухалась. Безглузда метушня дратувала його. Він не виносив метушливих осіб.

Не дочекавшись відповіді, Таїсія Павлівна взяла якусь із книжок:

– Ви все чужомовні книжки читаете? Ви, справді, професор?

Комаха повторив:

– Прошу, сідайте!

Та вона ще не відразу сіла. Вона ще торкнулась клавішів піаніно і прислухалась до різноголосих звуків.

– Я іноді чую, як ви граєте. Скільки у вас нот! Майже стільки, скільки й книжок. Ви, може, не професор, а музика?

Тасині слова сприйняв Комаха як докір. Комасі здалось, що дівчина нарікає на його музичні вправи. Ніяковіючи, розгублюючись, втрачаючи під собою ґрунт, захлинаючись у прикрій для нього самого своїй неуважній нечемності, він просив прощення.

– Я не знав!.. Прошу, я не знав! Я граю, коли вас немає. Я не хотів би вас турбувати. Коли ви вдома, я грав під сурдинку³⁶. Я не хочу, щоб моя музика вам заважала, я більше не гратиму.

---

³⁵ «Речі з тандити, кімната тандитника». – Речі з товчучки, дрантя; кімната торговця лахміттям.

³⁶ Сурдинка – пристрій, що використовується для приглушення звучання музичних інструментів (розм.).

Тася спалахнула. Вона ніяк не сподівалася, що їхня розмова обернеться на ніякові загострені ущипливі пробачення. Похмура нелюб'язність першого прийняття оберталася на протилежність, і церемонна делікатність Комахи дратувала, як образа. Головне те, що делікатна попередливість Комахи була безглузда:

– Що ви? Хіба я скаржилась чи нарікала! Ви й так навдивовижу лагідний і спокійний сусіда. Кращого й не бажати. Ви весь час працюєте. Я дуже рада, коли ви граєте. Ви так чудесно граєте. Я люблю музику.

Комаха сидів проти Тасі в напруженій, дерев'яній позі, тримаючи комір сорочки лівою рукою. Рука замліла. Його турбувало те, що в нього незастебнута сорочка, і те, що сандалі на босу ногу, і що він без піджака й волосся в нього розкуйовджене, і що розмова йде якось недоречно й сумбурно.

Він усе не міг уявити собі, з якою метою зайшла до нього ця дівчина. Попросити зачинити за нею двері, бо всі в квартирі пішли? З скаргою, що його музика їй заважає? Позичити грошей? Він ладен був дати їй, скільки вона попросить, усі гроші, скільки в нього єсть, тільки щоб вона пішла геть, не заважала йому безглуздими запитаннями, що його дратують. Він почував себе стомленим.

Для Тасі було ясно: розмова набуває такого сумбурного характеру, що її треба кінчати, інакше вона ризикує заплутатись остаточно в хаотичній плутанині.

– Я прийшла вам запропонувати... Сьогодні неділя, надворі чудесна погода. Хіба ж можна сидіти в хаті? Я бачу, що ви весь час без перерви працюєте. Оце я задумала зайти до вас і запросити поїхати вдвох десь за місто. Гаразд?

Комаха мовчав. І Тасі здалось, що він ладен згодитись.

– Куди захочете, туди й подамось. До Пущі-Водиці, Святошина, пароплавом на Слобідку. Вибирайте ви. Я згодна заздалегідь. Я взагалі без примх. Зі мною легко. Мене, коли ви цього ще не знаєте, звуть Тася. Справді, скільки часу живемо з вами бік-о-бік, а й слова досі один одному не сказали. Так згода?

Комаха почервонів. Безпомічно й злякано він почав відмовлятися.

– О, ні, ні, я не можу, ні! Я зайнятий. У мене праця. Ви пробачте, але я не можу.

Слова Комахи не справили на Тасю жодного враження. Вона й слухати не хотіла про відмовлення.

– Праця! Що таке праця! У кого її нема! Так через працю й спочити, виходить, не можна? Дурниці! Киньте! Їдьмо! Беріть піджак. Де він у вас? У шафі?

Тася підвелася зі стільця і обернулась до шафи. Комаха подивився на неї з жахом. Він розгубився перед цією дівчиною, що вперше завітала до його кімнати, але поводитись так, ніби вони були давні й близькі приятелі. До всього іншого не вистачало тільки того, щоб вона відкрила шафу й побачила все безладдя, що там панує: брудні рушники, кинені сорочки, зім'яті комірці, черевики, штани, все перемішане в одну неохайну купу й притрушене нафталіном.

Він став між жінкою й шафою. Тримаючи лівою рукою комір сорочки, він праву простяг до Тасі. Він благав:

– Не треба, їй богу не треба. У мене нема піджака, тобто єсть, тільки він не в шафі, а там, взагалі, у пралі, в шевця, я віддав, позичив. Та вам байдуже це, де мій піджак, бо я все одно з вами не поїду, і взагалі не поїду, і не збираюсь їхати.

Істерично вигукнув:

– Я не хочу!

Тася була в одчаї. Вона аж ніяк не сподівалася, що справа так обернеться.

– Тобто, як же це так? Це, виходить, сидіти мені самій цілий день у місті? Оце гаразд! Ви ж зрозумійте, Василю Хрисанфовичу, що вже пізно і всі мої знайомі роз'їхалися. Тепер уже нікого й не знайдеш.

Вона ладна була плакати. У неї був такий хороший настрій із самого ранку. Бо що може бути приємніше, як зробити приємність іншій людині? Вона уявляла собі, як зрадіє Комаха, як йому приємно буде, що йому хочуть зробити приємність, що за нього турбуються. А тим часом він зустрів її пропозицію насумрено, як злу прикрість.

– Василю Хрисанфовичу! Голубчику! Поїдьмо! Не самій же мені їхати?

Комаха заперечував.

– Я не можу! Мені ж ніколи!

Вона тягла його за рукав.

– Дурниці! Їдьмо!

Ні, даремно! Він не поїде. Не хоче й не може. Їхати десь удвох за місто з дівчиною?! Одна думка про можливість подібної подорожі у свідомості Комахи набувала вигляду життєвої катастрофи.

Серце билось у нього гарячково.

З жахом він подивився на Тасю.

Тася насумрилася. Підбрала губи. Напівобережно, напівпрезирливо кинула:

– Це з вашого боку нечемно! Так, нечемно!

Їй здалося, що вона знайшла нарешті потрібне слово. Це трохи її заспокоїло й примирило; що взяти з нечемної людини? І, все ще хвилюючись і намагаючись стриматись, щоб цей ідіотичний Комаха не помітив сліз на очах, вона закидала Комасі його моральну зіпсованість:

– Коли я пропонувала вам їхати, то я гадала, що ви вихована людина, що вам нудно сидіти щодня цілі дні на самоті і що ви тільки не наважуєтесь перший зайти до мене і сказати... Ну, і...

Тася спинилась, їй бракувало повітря. Вона почувала, що горло перехвачує спазма, і ще хвилина, й вона розплачеться.

Ковтаючи сльози й кидаючись до дверей, вигукнула:

– А ви егоїст!..

І вона вибігла з кімнати Комахи, щоб упасти в себе на ліжку і плакати, уткнувшись у подушку, плакати від образи, від нудьги й самоти, від думки, що всі знайомі розїхалися, і ніхто не зайде за нею, і вона нудьгуватиме цілісінький довгий літній день. Вона плакала з того, що є люди, які не варті того, щоб їх шкодували, побивалися за ними чи дбали.

Розділ 4

Розмова з Тасею мала для Комахи несподівані наслідки. Його рівновагу порушено й спокій знищено. Його дні, ночі, думки, мрії, бажання, години праці й години спочинку були з того часу отруєні.

Досі Комаха аж ніяк не цікавився своєю сусідкою. Він ігнорував її. Не звертав на неї жодної уваги. Досі він не помічав її. Коли одного разу Корвин спитав його, що це за нова сусідка, – курсистка, чи що? – він не відповів на запитання.

Досі він не знав, чи стара вона, чи молода, вродлива чи потворна, струнка чи горбата. Зустрічаючись на вулиці, він не пізнавав її, бо взагалі не знав її.

Одного разу він був страшенно здивований, коли якась дівчина спинила його на вулиці й спитала:

– Ви йдете додому?

Вражений несподіваним запитанням, Комаха відповів:

– Додому!

– Так, будьте ласкаві, візьміть цього пакунка і занесіть його додому.

Комаха взяв і вдома, передаючи пакунка покоївці, сказав:

– Це мені дали оце, щоб я одніс, так ви візьміть. Я не знаю!

А коли за кілька годин Дуня постукала до нього, щоб спитати, хто йому дав пакунка й кому той пакунок треба передати, Комаха на всі Дунині запитання відповів негативно. Він не може сказати ані хто, ані що, ані до чого. Він нічого не може сказати, бо він нічого не знає.

Ніяковіючи перед Дунею, Комаха намагався згадати. Що це була якась жінка, то це було так. Цього він був більш-менш певний, але чи назвала вона ім'я особи, кому він має передати пакунка, цього він не міг пригадати. В пам'яті в нього бували несподівані прогалини, біляві плями, невиразні, нічим не заповнені розпливчастості. Він хотів викликати в пам'яті постать зустріненої жінки, але йому не щастило. Кожен образ, що його він створював, невідхильно розпадався раніш, як набути в його уяві певної окресленості. Він ішов по вулиці, думаючи про щось зовсім інше, про своє, і запитання зустріненої жінки: «Ви йдете додому?» і слова «Візьміть цього пакунка» – він сприйняв поза свідомістю, як щось цілком стороннє.

Найменшої згадки про вигляд жінки, що підійшла до нього!

Він примушував себе згадати обставини зустрічі і не міг. У нього заболіла голова.

З лагідною м'якістю він попросив Дуню не турбувати його зайвими розпитуваннями, бо все одно він нічого не може згадати.

Він спинявся в коридорі, щоб дати пройти Тасі, але не дивився на неї. Коли вона дзвонила і в помешканні не було нікого, щоб одчинити двері, Комаха, відчинивши, запитував:

– Вам кого?

Вона була для нього хисткою туманністю, коливанням тіні, як тінь од людини, що не існувала.

Господиня помешкання існувала, їй Комаха платив за кімнату й обід. Дуня теж існувала, бо одчиняла двері й замітала іноді його кімнату. Шпіц Альма існував теж, бо на дзвінок вибігав до вітальні й голосно гавкав. Тася не існувала. Їхні взаємини обмежувались на коротких при випадкових зустрічах «добриднях».

Але й ці «добридні» були для Комахи за джерело важких сумнівів і вагань. Вони лягали на нього, як прикрий тягар, бо протягом місяців Комаха не міг вирішити складного питання, чи мусить він, як співмешканець, вітатися з Тасею, чи, може, якраз навпаки, йому не слід із нею вітатись. Нез'ясованість питання обертала ці «добридні» на тяжкий обов'язок. Чи не будуть розтлумачені його «добридні» як настирливість, безглузда й небажана?

Він спитав поради у Корвина, але цей легковажний приятель відповів непристойно:

– З Тасею? Гарненька дівчина! Ваші кімнати поруч. Мешкати у двох метрах один од одного... У чому, власне, справа?

Слова Корвина були порожні слова. Вони не мали жодного сенсу. Поруч? Що з того? Саме тому, що поруч, і не ясно, вітатись чи ні?

Отже, при зустрічі Комаха мурмотів щось невиразне і дивився вбік, одвертаючись од дівчини.

Він уникав її. Свідомість їхньої відокремленості була міцна й непохитна. Їх відокремлювала стіна, двері, порожнеча вітальні, просторінь коридора. Для Комахи ця відокремленість була абсолютна. Між ними лежала пустеля, ізолюваність порожнечі, замкненість пільми, безмежність простороней.

Комаха навіть і думки найменшої не припускав, щоб він міг перейти ці два метри по коридору й завітати до Тасі.

Людські уявлення далекого й близького умовні й відносні. Два метри – це близько чи далеко? Може, близько, а може, й надто далеко! Різниця між далеким і близьким, досягненим і недосягненим, можливим і неможливим найменше залежить від усталених понять часу й простору. Легше з Гогеном здійснити мандрівку на Таїті, ніж переступити два метри між двома кімнатами. Пільма екваторіальних ночей прозоріша від пільми коридора в міській квартирі. Пустелі джунглів зрозуміліші й простіші від чотирикутної пустелі міського передпокою.

Екзотику мандрівки на Таїті механізовано, налагоджено, обставлено комфортом останніх досягнень техніки. Мандрівник, придбавши в агентстві Кука книжечку з різнокольоровими квитками, згідно з розкладом поїздів і пароплавів, за якийсь місяць, у заздалегідь розрахований день, годину й навіть хвилину прибуває в призначене місце. Все наперед передбачено, влаштовано. Екзотику математизовано.

Екзотику незнаних країн обернено на фікцію рахунків, віз, паспортів, митниць, автоматів з шоколадом, джаз-бандного вереску, реклам «Гала-Петер», цигарок, кокаїну й відповідної кількості патентованих, гарантованих і гігієнічних розваг. Сомалійці й таїтяни, сидячи ввечорі на порозі своїх хиж, мають вигляд готельних швейцарів, джаз-бандних музик та придвірцевих чистильників чобіт, що використовують тут свою професійну відпустку.

Але з того часу, як Тася оселилась в одному помешканні з Комахою, минули дні, тижні, місяці, а два метри, що відокремлювали двері їх кімнат, лишалися віддаленіші від усіх віддаленостей. Ще давні греки знали достотно, що не наздогнати швидконогому Ахіллові повільної черепахи.³⁷

Так було досі! Тепер усе змінилося! Тасин прихід порушив звичні уявлення Комахи: недосягне вагітніло можливістю близького. Два кроки справді стали двома лише кроками. Мандрівці в космічну просторінь, що тяглася тижнями й місяцями і загрожувала затягнутися на роки, повернено справжній її сенс.

Комаха тепер не сумнівався: поруч із ним мешкала приємна, гарна, проста й лагідна дівчина. І коли він у цьому впевнився, думка про цю дівчину заволоділа ним. Ззовні в їхніх взаєминах нічого не змінилося, лишилися ті самі короткі «добридні», і уникати зустрічей з Тасею Комаха почав ще упертіш. Та це було ззовні. Всередині в життя Комахи ввійшли нові почуття, нові бажання, сні, чекання й ревності. Так, ревності!.. Досі Комаха зовсім байдуже ставився до того, що до Тасі ходили чоловіки, студенти, молодь, або що у свято до неї заходила весела галаслива компанія і брала її з собою на прогулянку, тепер він ревнував її до її знайомих, до її приятельок, до її розваг. І що ретельніше він уникав її, то більше й непримиренніше

---

³⁷ «Ще давні греки знали достотно, що не наздогнати швидконогому Ахіллові повільної черепахи». – Йдеться про одну з апорій давньогрецького філософа Зенона. За нею, прудкий Ахіллес ніколи не зможе наздогнати неквапливу черепаху, адже за той час, коли він пройде певну відстань, тварина теж пересуватиметься, а відтак – відстань між ними триматиметься. У тексті твору автор демонструє цією фразою паралельність існування Тасі й Комахи, які в принципі не могли зблизитися, бо були надто різними в усьому.

ревнував. Досі, коли він нудився, він нудився сам. Вибору не було: його дні замкнено в самоту. В собі самому він мусив шукати способів перемогти нудьгу.

З того дня, як Тася зайшла до нього й запропонувала поїхати разом за місто, в ньому прокинулося почуття якихось прав на неї, можливостей і обов'язків. Це ж він, а не хто інший, міг би сидіти з нею удвох увечорі на канапі, читаючи книжки або ж так про щось розмовляючи, це він міг би повертатися з нею з театру.

Розуміється, ці уявлені ревності, що примушували Комаху страждати, були безглузді. Він, Комаха, ніколи не сидітиме з нею вдвох увечорі, бо як не приваблива вечірня тиша, ласкава стисненість рук, відчуте тепло жіночого обличчя, та ще привабливіша можливість працювати в себе в кімнаті, й щоб ніхто не заважав праці. Він не пішов би з нею в театр, бо не знаходив нічого цікавого в театральних виставах «Осенних скрипок», «Дворянских гнезд» і «Дней нашей жизни», сентиментально-ліричному репертуарі в «Соловцовському театрі»³⁸ того часу з Яновою та Липовецькою на чолі. Своєї самоти він не проміняв би на розмови з жінкою. Бавити жінку розмовою – тяжкий і нерадісний обов'язок. Від цієї розмови лишається тільки почуття примушеності, втоми й даремно втраченого часу. Ні, компактне видання грецьких текстів «досократиків»³⁹ – найкращий супутник для прогулянок.

Це все було, поза сумнівом, так, і все ж таки Комаха не міг угамувати своїх уяв. Від того, що ревності були уявлені і в уявленості своїй безглузді, вони не ставали менш реальними.

Кохання може набувати найрізноманітніших форм. Для Комахи воно набрало форми відокремленої ілюзії, примхи, самотньої замкненості, нерішучого боязкого уникання. Він ретельно уникав дівчини. Виходив на вулицю тільки тоді, коли був певен, що не зустрінеється з нею. Він ходив іншими вулицями, ніж ті, що ними ходила Тася. І разом з тим, ставши коло вікна, схвилювано чекав, коли вона вийде з дому або повернеться, щоб, лишаючись непоміченим, побачити її бодай на мить.

Певність, що вони роз'єднані назавжди, забезпечувала сталість Комашиного почуття. Певність – найважливіше в коханні. Чого варто кохання людей хистких і непевних, що не можуть сказати «назавжди»?.. Для них кохання лишається побіжним почуттям, легковажним настроєм, мінливим переживанням. Комаха не належав до категорії подібних людей. У своїх почуттях він був такий же монументальний, твердий і упертий, як і в наукових дослідях. Йому треба було впевнитися, що вони ніколи не побачаться. Ніколи не зустрінуться, ніколи не розмовлятимуть, не сидітимуть увечорі вдвох, рука не доторкнеться руки. Ця певність була потрібна Комасі, щоб зберегти своє почуття закоханості цнотливим, простим і ніжним протягом років.

З початком революції Тася зникла з обрії Комахи. Вона виїхала з їхнього помешкання. Він загубив її сліди. Щоправда, він і не робив спроб натрапити на них.

Слова Корвина, що Тася тут, у місті, справили глибоке враження на Комаху. Отже, можливо, зовсім випадково, а можливо, і не випадково, спинився Комаха на Дикому завулку, нині завулку Марата, стоячи на вулиці й дивлячись на вікна поруч, колись своєї й Тасиної кімнат.

Він стояв, спершись на ціпок. Голуби туркотіли, перелітаючи з місця на місце на брукові тихої кривої вулички, де тротуари заросли травою. По синьому небі пливли попелясті хмарки, і луною дзвеніли в повітрі удари мулярів, що будували новий будинок.

³⁸ *Соловцовський театр* – один із перших стаціонарних театрів Києва, заснований у 1898 р. російським актором та драматургом М. Соловцовим. На початку XX ст. був найпрестижнішим театром міста.

³⁹ *Досократики* – умовна назва античних філософів до Сократа (VI – IV ст. до н. е.).

Розділ 5

Корвин останній час приятелював з Вер. Вони познайомилися на пляжі.

Вер любила пляж, річку, смугу біло-жовтого піску, берег, верболіз, натовп. Вона любила, скинувши верхнє вбрання, стояти напівроздягнена й роздивлятися натовп, як натовп роздивлявся її. Засмалених юнаків у синіх і червоних штанцях вона дразнила своїми духовитими десу, червоними підв'язками – Вер була брюнетка – і прозорістю довгих чорних панчіх. Їй подобалось лишатися незворушеною, коли юнаки одверто виявляли схвильовану змисловість і молоде збудження. Вони або ж проходили повз неї, роблячи спроби розпочати розмову, або ж спинялись недалеко від неї і починали змагатися у стрибках, боротьбі та будуючи піраміди, щоб показати стрункість тіл та міцну напруженість м'язів. Було приємно бачити кріпкі й дуже ноги, вузькі стегна, плаский живіт, м'язисті руки, тверду шию, засмалені жовто-бронзові тіла й несховане бажання, але Вер нехтувала їх.

Байдужим поглядом вона пробігала по юнаках і одверталася. Вона воліла вибирати сама.

У Корвина були всі дані, щоб Вер звернула на нього увагу.

Струнка постава, смугляве обличчя й довга темна рука, – все те, що жінкам здається бажаним у чоловіку.

Йому не бракувало церемонності, може трохи напруженої й навмисної, що примушує припустити або ж холодний гонор, або ж нахил до буфонадних⁴⁰ пародій.

Деяка вродиста коректність стриманого жесту завжди імпонує жінкам, коли жест підкреслює тактовність звичайного поводження.

Вер сподобалися скупі й чіткі рухи цього сухорлявого чоловіка з кістлявим носом і темними руками, що розташувався коло неї, – уважно простелив простирало, поклав валізу, обв'язав голову рушником і простягнув на піску своє довге, до чорноти засмалене тіло. Він лежав не рухаючись. Його сухорляве витягнене тіло і обличчя з довгим гострим носом були бездоганні й нагадували італійця доби кватроченто⁴¹, – не Данте, ні, швидше Бенвенуто Челліні.

Ще не знавши, хто він і що він, Вер зважила все, що єсть, може бути й буде. Так, зважила все, що буде.

Трапляються іноді випадкові знайомства, які наперед визначають «вчора», «сьогодні» й «завтра» глибокої дружби й щирої приязні, дарма що цього «вчора», власне, і не існувало. «Вчора» не існувало, але чи значить, що його не було зовсім? Кожне «сьогодні» визначає не тільки прийдешнє, але й минуле.

Корвин був вихованою людиною, щоб не заговорити з Вер ані про спеку, ані про температуру води. Жінка, – її стрункі ноги, опуклі груди, вигин трохи широкого рота, тонкий, чітко окреслений ніс, побудований з блиском холоду, якому ніщо не чуже, а все підвладне, – варта була того, щоб з нею поводитись несподівано й коректно, щоб говорити з нею не про спеку, а про м'язи її ніг і ступні. Ступню Тальйоні порівнювати з ступнею Ганни Павлової.⁴²

– Ви, – сказав Корвин, – повинні були помітити, що я уважно розглядав вас, ваше тіло, форму рук, ніг, вашу ступню, литки й стегна. Я міг здатись вам людиною настирливою, коли б у мене не було до того пробачень. Претендуючи на ім'я знавця і досить знаючи анатомію, я зміг оцінити форми вашої ступні і м'язи ваших литок. У вас м'язи танцюристки. Ви танцюєте або ж танцювали.

---

⁴⁰ *Буфонада* – комедійна гра актора або вистава, в якій використовуються засоби надмірного комізму, окарікатурення персонажів, ситуацій.

⁴¹ *Доба кватроченто* – мистецький термін на означення періоду розвитку мистецтва Італії у XV ст.

⁴² «*Ступню Тальйоні порівнювати з ступнею Ганни Павлової*». – Йдеться про двох відомих балерин: Марію Тальйоні, італійську приму-балерину доби Романтизму, та Ганну Павлову, видатну російську артистку балету XX ст.

З глибоким знанням діла, пересипаючи свою розмову технічними термінами з анатомії й балетного мистецтва, Корвин говорив про окремі м'язи, про форму ступні, відмінність ніг у танцюристок.

Вер розсміялася.

– З вашою обізнаністю фахівця вам ніхто не закине настирливості. Фахівцеві завжди дозволено те, що заборонено ляїкові⁴³. Однак, незважаючи на ваше знання анатомії, я не зроблю висновку, що ви лікар, прозектор, хірург, ординатор клініки, хоча б тому, що ви надто сухорляві – не худий, бо чому ординаторові й не бути худим? – а саме сухорляві. У вас струнка сухорлявість поета або ж музики. Ви знаєте тіло – можливо, що знання жіночого тіла – це ваша побічна професія, але мені здається, анатомію ви знаєте тому, що ви художник.

Вони знали один одного, ще не назвавши себе.

Він лежав, Вер сиділа. На тлі блакитного неба чітко й ясно викреслювалася голова Вер.

Корвин перервав паузу, щоб, дивлячись на жінку, сказати:

– Майстри інколи зважали на значення одноманітного блиску тла, щоб змалювати вроду жінки. Теоретики мистецтва золоте тло ікон ладні тлумачити як висновок метафізичних тенденцій іконописного мистецтва. Я гадаю, що тут грала роль зовсім не метафізика, а натуралістичне спостереження: на тлі золота або ж емалі врода жінки здається довершеною.

Вер трохи нагнулася до Корвина, доброзичливо змахнула пісок йому з плеча і сказала:

– Ви розглядаєте обличчя жінки як матеріал для картини замість дивитися на нього задля нього самого. Це безтактно. Жінка обертається на модель од Пакена, на якій вішають убрання⁴⁴. Невже ж жодна жінка нічого не варта супроти картини митця?

Корвин повернувся на бік і сперся на лікоть.

– Навпаки. Про мене жіноча врода є така ж культурна й естетична цінність, як і мистецький твір будь-якого майстра. До речі, мені здається, що я знаю вас. Із самого початку мені здалось, нібито я вас десь бачив. Тепер я згадав. Ви – Вер Ельснер! Минулого року в «Die Kunst»⁴⁵ була надрукована стаття про еволюцію мистецьких стилів. Критик мав на увазі два ваші портрети – один мальований в експресіоністичній манері та інший, писаний Яковлевим, в якому кубізм⁴⁶ був поєднаний з чітким і монументальним академізмом. З вашого тону я відчуваю, що ви незадоволені, що критик писав про ваші портрети, а не про вас.

Вер не заперечувала. Вона цілком згодилася з Корвиним, коли той зауважив:

– Стаття в мистецькому часописі, що трактує з докладною обізнаністю про вроду сучасної жінки, вигин стегна, лінію потилиці, форму спини, – варта була б такої уваги, як і стаття про стиль сучасних майстрів. Чому годиться писати про портрети жінок і присвячувати навіть окремі часописи спеціально жіночому вбранню, черевикам, зачіскам, килимам, меблям і не можна присвячувати статей і часописів самій жінці?

Вер і Корвин знаходили спільні думки й спільний ґрунт.

В теорії нової культури вони вводили апологію людини, її бажань та її активності. На прапорі свого ентузіазму вони написали: активність людини.

Людські почуття злиденні й недосконалі, бо людство воліло вдосконалювати техніку мистецтва і нехтувало з того, щоб удосконалити бажання. Людство при звичайлося цінити культурні цінності, що виростали з нездійснених бажань, замість того, щоб культивувати бажання

⁴³ Ляїк – дилетант (розм.).

⁴⁴ «Жінка обертається на модель од Пакена, на якій вішають убрання». – Тут згадано Ісідора Пакена (1869—1936), французького модельєра, голову відомої паризької фірми дамських мод, заснованої у 1892 р.

⁴⁵ «Die Kunst» – «Мистецтво» (нім.).

⁴⁶ Кубізм – авангардистська мистецька течія, що зародилася у французькому живописі 1900—1910-х рр. (П. Пікассо, Ж. Брак та ін.), а згодом поширилася на інші види мистецтва. Цій течії властиве переважання прямих ліній, геометричних фігур, перекомбінування яких дозволяло художникам розкривати структуру речей та їх внутрішню сутність.

як культурні цінності. Цивілізоване людство культурне у своїх мистецтвах, але воно лишилося варварським у своїх почуттях і бажаннях.

Вайлд, німецький етнолог, свою книжку про дикунів назвав «Die Kultur der Kulturlosen», тим часом книжку про сучасне цивілізоване людство годилося би назвати «Die Kulturlosigkeit der Kulturellen».⁴⁷

І все ж таки в своїх спостереженнях щодо Вер Корвин трохи помилився: Вер не була танцюристка. Це було випадкове й не довге захоплення. Вона не обминула студії при курбасівському «Молодому театрі»⁴⁸ у 1918 році, але це вона зробила в добу захоплення Далькрозом, Дункан, фізкультурою, біомеханікою, ритмічними вправами, цирковою акробатикою, принесеною в театр, – отже, коли традиції класичного танцю почали підупадати, а захоплення ритмікою тіла стало загальним.

Немає жінки, яка б не припускала, що в неї сховані таланти актриси. Вер була жінка, – отже, вона уявляла себе – принаймні деякий час – акторкою.

Вайлд розповів історію однієї дівчини, що була видатною акторкою доти, доки не покохала⁴⁹. Вона загубила в собі акторку, коли відчула в собі жінку. Бідне дівча! – воно не вміло підносити свої почуття на ступінь театральної гри і своє кохання перетворювати на тонке й вишукане мереживо мистецтва. Сібїлла Вен була надто щира й наївна.

Вер – навпаки! Вер тільки тому й вступила до студії, що була жінкою. Жіночий інстинкт досягав у неї того ступеня природної витонченості, коли він може замінити талант і висунути з натовпу. Бути жінкою – мистецтво, як грати в пінг-понг, диригувати оркестром й брати призи на шахових турнірах. Манерну індивідуальність Вер приймали за прикмету справжньої талановитості. Вона користувалась успіхом. Їй бракувало техніки, її пуанти не завжди були бездоганні, але в особистій вдачі Вер було так багато умовної декоративності й штучної орнаментальності, що їй належало лише бути собою, за нею визнали першорядні здібності.

Приятелі їй плескали. Знавці, з властивою їм педантичністю в своїх уподобаннях і присудах, відрізняли не на користь Вер уміння бути жінкою від уміння класичного танцю.

В житті Вер була одночасно акторкою й собою. Вона грала себе... Їй хотілося плескати, коли у вітальні або ж каварні з особливо химерним мрійним жестом вона запалювала цигарку або ж куштувала хрумку меренгу й змїтала крихти з білого свого убрання. Пити каву й запалювати цигарки – наука не легка й відповідальна, як і останнє напруження тіла у змаганнях на 100 метрів.

Вступивши до студії, Вер віддалась упертій праці, але задовольнилася з перших успіхів і перших визнань. Вона казала, на свій кшталт варіюючи Цезареву формулу:

– Я захтіла! Я досягла! Я зреклась⁵⁰! Навіщо продовжувати? Повторити те саме в столицях і, може, за кордоном з тим, щоб, може, колись Андрій Левенсон в «Майстрах балету» або хто інший присвятив мені кілька рядків з гострою й іронічною оцінкою? Чи варт змагатись, щоб досягти того, що не варте досягнень!

Коли після перших успіхів Вер кинула студію, її не зрозуміли.

– Чому?

Пояснення, що їх давала Вер, нічого не пояснювали. Шукаючи правдоподібних аргументів, вона посилювалась на брак шанобливості.

⁴⁷ «Die Kultur der Kulturlosen», «Die Kulturlosigkeit der Kulturellen» – «Культура безкультурних», «Безкультурність культурних» (нім.).

⁴⁸ «Молодий театр» – театр, заснований у 1917 р. зі студій молодих акторів, який очолив український режисер, драматург і теоретик театру Лесь Курбас. Театр характеризувався пошуками нових форм втілення сучасної та класичної драматургії.

⁴⁹ «Вайлд розповів історію однієї дівчини, що була видатною акторкою доти, доки не покохала». – Йдеться про героїню роману англійського письменника Оскара Вайльда «Портрет Доріана Грея» Сибїллу Вейн.

⁵⁰ «Вона казала, на свій кшталт варіюючи Цезареву формулу: – Я захтіла! Я досягла! Я зреклась!» – Перефразовано слова Юлія Цезаря «Прийшов. Побачив. Переміг». Цей вислів означає швидкий успіх у будь-якій справі.

– Мені бракує шанобства. Цей успіх мене не задовольняє. Навіть галасливий джаз-бандний рекламаний успіх на великих сценах Парижа, Відня й Нью-Йорка не задовольнить мого шанобства. До того ж я боюсь, що за наших часів театральне мистецтво втратило свій сенс.

Можливо, це останнє грало найбільшу роль. Вер усвідомлювала, що культ естетного пасивного формалізму, одірваного від життя й сучасності, відходив у минуле. Ще нічого не знаючи про новітні течії в житті й мистецтві, вона прийшла до аналогічної думки про «атеїзацію мистецтва». Мистецтво, відокремлене від життя й замкнене в собі, зникає. Колишні типи концертів одмирають, музика механізується, мистецтво набирає спортивного характеру. Фізкультура й спорт успішно конкурують з виставами, футбольні й баскетбольні змагання на стадіоні відбивають одвідувачів з театру, пляж здається привабливішим від балетного спектаклю. Дівчина, що стрибає в воду з трисажневої вежі, викликає не менше подиву, як балерина з її вишуканими пуантами й крицевим носком.

Корвин помилився – Вер не була танцюристкою. Розвинені м'язи Вер були розвинені м'язи спортсменки. Вер зробила зі спорту професію.

З пляжу поїхали вдвох. Увечорі сиділи в саду, їли морозиво, дивились на феєрверк. Слухали музику. Вечеряли в «Континенталі». Вер пила горілку й пиво. Вер казала, що на нинішній день вона дивиться як на початок їхнього товаришування, «компаньйонату». Вона досить недвозначно виявляла свою прихильність до Корвина. Але, давши йому всі аванси, коли той почав умовляти перейти в номер, вона не виконала жодного з цих авансів.

Пізніше десь пили каву, блукали по якихось глухих вуличках, завулках, де ніколи раніше не доводилось бувати, сиділи на кручі над Дніпром, знов блукали по вулицях і тільки вже на світанку, о п'ятій годині ранку повернулися додому.

Корвин не міг достотно пригадати їх нічних розмов. Він не міг зв'язати уривки розмов, що збереглися в його пам'яті. Він пригадував дещо, але не був певен, чи вони говорили саме те, що він пригадував. Він пам'ятав ніби крізь сон. Може, ці розмови й справді лише привиділися йому потім у п'яній півсонній маячні, а може, це були невисловлені думки Вер, що він їх сам підказав їй.

Ця жінка була чарівна й приваблива. У сп'янілих нічних блуканнях вона не втрачала ясності. Утримуючись від будь-чого, вона шаліла в приборканих своїх бажаннях і спокушала найвибагливіші дивацтва.

Десь, у якомусь глухому завулку, вони сиділи на лавочці коло довгого паркану, Корвин цілував Вер у підголену потилицю.

В легкому теплому повітрі пахло нічними квітами.

Десь кумкали жаби.

В маненькому завулку, порослому травною, було порожньо й тихо.

Вер звільнилась од нетерплячих, збуджених рук Корвина й прошепотіла:

– Я кохаю вас, Корвин!

Вона наблизилася своє обличчя до нього. Од неї пахло вином. Очі її були широко розкриті, ніби в стражданнях породіллі.

– Отже, чи не все одно для вас, з ким ви задоволите своє бажання, а для мене – з ким я? Ви й я, ми кохали позавчора, вчора, а може, ще й сьогодні перед тим, як зустрітись.

Вер була дуже п'яна, коли вона говорила так. Чи, може, вона нічого не говорила цього, і в п'яній безглуздій плутанині думок, почуттів це сам Корвин висловлював невисловлене нею?!

Але він твердо пам'ятав, що вона призналась у коханні. Щоправда, коли це й було свідчення, то дуже дивне.

Він пам'ятав ці фрази. Вер казала йому:

– Коли я сьогодні побачила вас, я вже знала, що кохатиму вас. Навіщо поспішати, коли все вирішено наперед? Кінець роману може бути небайдужим лише тоді, коли його обернути на початок кохання.

Вони блукали. Вони пережили нічні кошмари химерного кохання, ніби нотр-дамівські химери ожили в них.

У своїх нічних блуканнях вони пройшли повз будинок з химерами Notre-Dame, що звис над проваллям⁵¹. У фіалкових присмерках на густій синяві неба чорно-сірі гігантичні потвори розкинули свої крила. Від збудження, що ще тремтіло в них обох, нічні потвори прокинулися, щоб справити відьомський шабаш.

Вниз од цього будинку Корвин повів Вер кривими стежками. Вони падали, підіймалися, губилися, йшли вперед і верталися назад. Вони плуталися в пітьмі на переплутаних стежках провалля.

Чи, може, це лише привиділося вві сні?

А в сріблястому ранковому тремтячому світлі, коли Вер прощалася з Корвиним і він цілував у неї руку, вона повторила:

– Кінець кохання буде лише тоді небайдужим, коли його обернути на початок!

---

⁵¹ «...вони пройшли повз будинок з химерами Notre-Dame, що звис над проваллям». – Тут згадуються зображення фантастичних істот, гаргулій та химер, голови й статуї яких прикрашають верхню частину собору Паризької Богоматері у Парижі. За аналогією названий і будинок із химерами в Києві, повз який проходили герої твору. Він розташований навпроти Адміністрації Президента України і має таку назву через скульптурні прикраси на міфологічні та мисливські сюжети.

Розділ 6

Вер була донькою поміщика, присяжного повіреного. Свого часу, за студентських років, її батько побував на засланні, і культ давніх народовольських традицій⁵² надавав влаштованому й врівноваженому побуту в родині Ельснерів деякого відтінку колись перенесеної офіри й виконаного громадського обов'язку. З роками прийшли байдужість і спокій, і батько Вер, не без матеріальної для себе користі і не без апломбу, дещо, правда, метушливого й безладного, використовував ці згадки про свою революційну діяльність юнацьких років, щоб оточити себе тепер ореолом поваги й авторитету.

Вступивши після закінчення гімназії на курси, Вер змінила свою гімназійну брунатну сукню з чорним фартушком на суворий синій з високим англійським комірцем *tailleur*⁵³. Купила товстий лінований зошит у чорній цетатовій обгортці. На стіл у своїй кімнаті поставила гіпсового Толстого, а на стінці повісила довгобородого «інтелектуального» Драгоманова в застібнутому сурдуті, з його виглядом протестантського пастора. Це все далеко менше говорило про її власні уподобання, як про невиразний відгук розпливчастих уяв про студентів і курсисток. Деякий час після вступу вона навіть носила пенсне в оправі і з чорним шнурком. І не тому знов-таки, що вона потребувала носити його, але головним чином з почуття стилю, як деяку алегорію або символ. Вона хотіла мати вигляд дівчини серйозної, заглибленої в себе й незалежної.

Вона вступила на курси з думками, що склалися в неї про студентів з оповідань батька. Курси й університет в її уяві малювались величезною конспіративною організацією змовників. Вона мріяла про долю Софії Перовської та Віри Фігнер⁵⁴. Вона бачила себе на розі вулиці в схвильованому чеканні губернаторської карети: так промайнуть на мить пара коней, широка борода кучера, чорний лак каретного передка, в дзеркальному склі червоний лацкан сірої генеральської шинелі і в короткому змаху руки розметене, розтрощене, знищене все.

Але на курсах Вер досить швидко впевнилась, що все це аж ніяк не відповідало ані атмосфері, ані оточенню. Її уява про університет і курси показалася хибною. В ці роки *«між двох революцій»*⁵⁵ у студентській масі панували асоціальні настрої, що знаходили в собі вияв для переважної більшості в цілковитій відсутності будь-яких духових інтересів: пасивна відсутність будь-яких переконань, психологічна астенія.

Студентська маса в своєму складі була аморфна, дезорієнтована, малокультурна. Курсистки читали графа Аморі, Вербіцьку й Брешко-Брешковського, у кращому разі – Винниченка, Андрєєва й Купріна. Інтелектуальний рівень був дуже низький. Кіно, театр мініатюр, для студентів – карти, пулька в преферанс, пиво; для курсисток – флірт, недотепні дотепи, пісні, пікніки, кава й тістечка у Франсуа або Семадені. Державі потрібні були урядовці. Студенти готувалися стати урядовцями. Згодом, в роки війни, чимала частина їх потрапила за мобілізацією до війська: вони обороняли державу й своє право бути урядовцями в ній, Вер не раз приходила скаржитись батькові:

– Ти був щасливіший!

А батько, посміхаючись викришеними за юнацьких років од цинги зубами, казав:

⁵² «...культ давніх народовольських традицій...» – йдеться про суспільно-політичний рух 80—90-х рр. XIX ст. у Росії, названий за діяльністю угруповання «Народна воля», що надавало перевагу індивідуальному теророві перед організованою боротьбою із самодержавством.

⁵³ *Tailleur* – жіночий діловий костюм (фр.).

⁵⁴ Перовська Софія Львівна (1853—1881), Фігнер Віра Миколаївна (1852—1942) – революціонерки, активні діячі «Народної волі».

⁵⁵ «В ці роки «між двох революцій»...» – Період між російською революцією 1905—1907 рр. та революційними подіями 1917 р.

– Можливо, доню!

Для обдарованішої, інтелектуально розвиненішої й духово активнішої меншості прапором став філологізм, рафіноване культурництво, олександринізм.⁵⁶

Гасло *культури* заступило гасло *революції*. Книжка Барбе д'Оревільї про Джорджа Брамеля й дендизм зробилась євангелією молоді й пушкініанство⁵⁷ – модою для всіх.

Вер швидко закинула геть своє пенсне в оправі й чорний шнурок до нього й виклала волосся в манері 30-х років, в стилі онегінської Тетяни, як на жіночих портретах Карла Брюллова та малюнках Т. Шевченка, з буклями, що, як рамка, оточували витягнений овал її обличчя.

Саме в ці роки Павло Филипович працював над своєю книгою про Боратинського, Єгор Нарбут, з коротенькими бакенбардами на рожевих щоках, прогулювався в зеленому «онегінському» фраку по вулицях Петербурга, а Миша Алексєєв читав Максиму Рильському кавказькі оповідання Марлінського. Вер перекладала з французької Верлена⁵⁸, стежила за «Аполлоном»⁵⁹, і грабарівська «Історія мистецтва»⁶⁰, особливо том, присвячений архітектурі, став її настільною книгою.

Захоплення бароко⁶¹ входило як обов'язковий складовий елемент у світогляд Вер та її приятелів. Весняна прогулянка в теплий березневий день оберталась в паломницьку мандрівку до барокових пам'яток Києва XVII—XVIII віків. Блакитне небо, голі дерева, мереживо барокових вигинів, білі хмарки і втома від прогулянки пішки з Печерського через Поділ до Кирилівської церкви.

Вер була знайома з Хр. Кроном, Павлом Ковжуном та Марком Басаргом. Адже з київської вистави «Кольцо» 1915 року Марко Басарг починав свою берлінсько-паризько-ню-йоркську кар'єру експресіоніста.

Вер ненавиділа інтелігенцію, парламентаризм, лібералізм, слова про поступ, прогрес, еволюціонізм, ідеали добра й гуманістичної доброти.

Падіння Перемишля її не схвилювало.

Під 9 вересня 1916 року в щоденнику Вер (Вер записувала в щоденнику не почуття, а лише думки з приводу прочитаних книжок) занотовано:

«Лібералізм у Росії зі своєю боязкою інтелігентською громадськістю знав лише “малих” богів, “місцевощанованих”, “хатніх” богів, богів “пенатного” значення. Лібералізмові бракувало стилю. Злиденність, сірість, зубожілість, розпливчастість, – чи вважаємо це за стиль? Белінського, Михайловського, Добролюбова й Писарева ми ж ушановуємо ім'ям героїв?»

Лев Толстой засудив Наполеона як актора, що грав всесвітню комедію, і ствердив Кутузова, що під час бородінського бою – їв курку. В Росії завжди “їли курку” під час “бородінських боїв”. Цією самою кутузовською куркою вигодувано російську відсталість.

⁵⁶ *Олександринізм*, або олександризм – термін походить від імені давньогрецького філософа Олександра Афродісійського, який коментував трактат Арістотеля «Про душу». Модерністи вважали «олександризмом» синкретичний, і водночас «музейний» тип культури, беззмістовний формалізм, що грає готовими формами минулого.

⁵⁷ *Пушкініанство* – міфологічне отождення життя і творчості митця, коли будь-який життєвий факт виключався із особистого буття письменника або поета і ставав фактом літературним. Прикладом у цьому були уявлення про О. Пушкіна як літературний зразок популярного письменника, з яким молоді митці слова могли б себе співвідносити.

⁵⁸ *Верлен Поль Марі* (1844—1896) – французький поет-символіст.

⁵⁹ «*Аполлон*» – модерністський журнал з питань мистецтва, що видавався в Санкт-Петербурзі у 1909—1917 рр.

⁶⁰ *Грабар Ігор Еммануїлович* (1871—1960) – російський живописець і мистецтвознавець, керівник видання першої наукової «Історії російського мистецтва».

⁶¹ *Бароко* – стиль в європейському мистецтві XVI—XVIII ст., якому властиві орнаментальність, вишуканість; широке використання контрастів, ефектів світлотіні та кольору, алегоричних зображень; вираження руху, швидкоплинності життя; життєстверджуюче сприйняття дійсності.

Російські вояки під час війни воювали проти гармат багнетами. Хіба не Толстой заповів як вищу мудрість війни їсти курку під час боїв? А хіба не їли? Як провести межу, що відокремлює нездарність і зраду російського бюрократизму від так званого “російського генія”?

Коли Толстой пише: “Я живу добре! Три роки не читав і тепер не читаю жодної газети”, чи не мусимо ми радіти: він – ми, ми – він?!..»

Аполлонові Григор’єву вона віддавала перевагу перед Белінським і протопопові Аввакумові перед Михайловським.

17-й рік Вер стріла лівою з лівих. В революції їй подобався максималізм і з усіх гасел найбільше – гасло заперечення, що було б абсолютним. В революцію вона входила через «Скитів»⁶². Вона головувала на сходках курсисток, виступала з промовами. На вирваних із зошита сторінках квапливо накидувала великими літерами проекти резолюцій. Щоправда, цього її ентузіазму вистачило тільки на дуже короткий час, не більш як на кілька місяців.

Горохваний хліб, хмурі будні, свист гарматнів, що проносилися над дахом будинку, нічна стрілянина, коли місто опинялось у владі п’їтьми і кожен будинок ставав самотнім островом, одрізаним од цілого світу, вартування в парадному коло дверей, забитих дошками, – усе це гнітило, вселяло почуття непевності й утоми. Імперія агонізувала. На вулицях міста валялись трупи коней. То тут, то там виникали самосуди. Здичавілі пси зграями бігали по порожніх пішоходах.

До університету почали приймати жінок. Восени 17-го року Вер з курсів перейшла в університет.

Серце стигло в попелі зимових присмеркових днів. Горохваний хліб був крихкий і мав солодкий присмак.

Революція переставала бути забавкою для естетів. Дзвінким і широким, як крок караулу, словом *Kommandantur*⁶³, написаним чорними літерами на рівно виструганій дошці, яку повісили проти Міської Думи над входом до «Дворянського зібрання»⁶⁴, 1918 рік ствердив для революції перепочинок. Літо 18-го року принесло білий хліб, ясність і спокій, звичайний усталений лад, сонце, пляж, Курбасів «Молодий театр» з Кляйстом і Шекспіром, «Біба-бо» з Агнівцевим, роздягнену «Леду» Анатолія Каменського, віденську оперетку. Втікачі з Петербурга й Москви переповнили Хрещатик, каварні Франсуа й Семадені, алеї «Купецького саду». Київ став галасливий, людний, безтурботний. «Чорна біржа» простяглася од Інститутської до цирку на Миколаївській. Двір, сенат, синод, міністри, титули й ордені відновлювали ілюзії реставрованого Петербурга на берегах Дніпра.

Восени 18-го року Вер була однією з тих, що натовпом молоді вийшли з університету: повстати й розбігтися. Знов спалахнула раптом на мить колишня мрія про Віру Фігнер. Спалахнула й згасла, щоб більше ніколи не прокидатись.

Тоді прийшли голодні роки. Місто вмирало. Брук вулиць заріс травой, трамваї перестали ходити, крамниці стояли з вибитим склом вікон, з вітринами, забитими дошками. Більшість знайомих розїхалася з міста: тікали вчителювати на село, доти ніколи не вчителювавши, працювати на цукроварнях і лісових розробках бухгалтерами, доти ніколи не бачивши, що таке рахівниця й гробсбук. Меншість лишалась у голодному тихому місті і вивчала тонку науку «пайкології»⁶⁵, вагаючись між соцзабезівськими дитбудинками, Дніпросоюзом та военкоматівськими закладами.

⁶² «В революцію вона входила через “Скитів”» – вірш російського поета О. Блока «Скіфи» (1918).

⁶³ *Kommandantur* – комендатура (нім.).

⁶⁴ «Дворянське зібрання» – орган дворянського самоврядування у Російській імперії з 1766 по 1917 рік.

⁶⁵ «Меншість лишалась у голодному тихому місті і вивчала тонку науку “пайкології”...» – Унаслідок продрозверстки утворилася загроза голоду. Тому в містах було введено систему «пайків», які розподілялися за «класовим принципом». За картками видавали спочатку хліб, цукор, сіль, сірники, мило, гас, згодом – молоко та молочні продукти, тютюн, взуття тощо.

Вер пов'язала голову хусточкою й пішла працювати на фабрику. Вона працювала коло верстата й перекладала Верлена. Працюючи коло верстата, вона не відчула себе робітницею. Свою роботу на фабриці вона усвідомлювала як службу. Блок у свій «скитський» період навчав «слухати» революцію, але не навчав робити її.

Вер скористувалася з першої нагоди, щоб од верстата повернутися знов до письмового стола. Життя Вер, її революційність, її праця, її ентузіазм, кохання й навіть шлюб – усе це було лише силуетом іншого, щільного, живого життя. Плаский обрис із чорного паперу на білому паспарту. Життя проходило повз неї.

Року 1922 Вер вийшла заміж за лікаря. Навіщо вона вийшла заміж? З кохання? Можливо, що деякою мірою це було й так. Їй імпував цей літній, грузький, великий чоловік з важкими темними повіками у зморшках і зіркими очима степового хижака. Певніше, однак, вона вийшла за нього тільки з почуття втоми й байдужості, тому, що це створювало для неї якийсь вихід. За два роки згодом вони розійшлися. Знов-таки не тому, що посварилися або обридли один одному. Це вийшло само собою. Року 1924 він дістав запрошення в Харків до Інституту дослідження мозку. Він не дуже настоював, щоб дружина переїздила з ним до Харкова, а Вер не проявляла особливого бажання жити далі вкупі.

Це був один із сучасних шлюбів, коли жінка жила в одному місті, а чоловік в іншому. Наявність помешкання в Києві і брак помешкання в Харкові були достатнім аргументом, щоб жити нарізно. Вер іноді приїздила до чоловіка в Харків, а він іноді на кілька днів у Київ. Він стрічав її на двірці з квітами, водив у театр і, проводжаючи, клав на столику купе м'якого вагона велику коробку шоколаду. Залізничний квиток, коробка шоколаду, щомісячний грошовий переказ поштою й лист од Вер з повідомленням про одержання грошей зі стандартним приписом: «Цілую. Твоя!» – доводили Вер, що вона заміжня.

Вони не приятелювали з чоловіком, але й не ворогували; були одночасно одружені, байдужі й чужі.

Життя складалося з уривків, з початків чогось, що ніколи не ставало завершеним, з планів, досвідів і проектів, що їх вона ніколи не намагалася здійснити.

...Вер сиділа з Корвиним у фойє кіна, чекаючи на початок сеансу.

Вер казала Корвинові:

– Колись я працювала коло верстата – це було давно, дуже давно! Я вчилася деякий час у балетній студії! Навіщо? Може, лише на те, щоб кинути? Я вийшла заміж! Заміж я вийшла за чоловіка млявого й коректного. Він мешкає в іншому місті й приїздить разів два протягом року на кілька днів. Я знаю англійську мову, перекладаю Джека Лондона й Джозефа Конрада на українську – коли б на мій смак, я не перекладала б ані того, ані того, бо ані той, ані той мені аж ніяк не подобаються. Те, що я роблю переклади, це дає мені можливість жити на власні кошти. Чого варте це все?

Після паузи Вер додала:

– Я ходжу в кіно, я роблю це, щоб бачити потім сни. Ви, Корвине, певно, не вмієте настроювати себе на сни. Ні? А я вмію! У мене є цікавий задум для повісті: описати не сам роман, перипетії кохання, а лише ті сни, що їх бачать закохані. Сни повторюються. Вони лейтмотивні, й мотиви снів заступають зміни й подробиці любовних пригод. Це був би надзвичайно цікавий роман.

Корвин не зрозумів Вер: він не знав ніяких повторених снів, а ті сни, що повторювались, не мали жодного сенсу.

На відповідь Корвин зробив невиразний жест.

Проти них коло протилежної стінки фойє за столом сидів горбань у чорному сурдугі, з білим високим комірцем і чорною пишною, пов'язаною бантом з крепу краваткою. У нього було бліде, гостре обличчя рахітика й довгі вчепливі руки мавпи. З чорного паперу, наклеюючи на біле паспарту, він вирізав силуети.

Корвин запропонував Вер замовити горбаневі вирізати її силует. Вирізуючи з паперу силуетний портрет Вер, оперуючи ножицями, папером і швидкими, довгими пальцями, горбань говорив:

– Ножиці слухняні, як олівець. Вони досконаліші від олівця й пензля. Я волію користуватись краще з ножиць, як з олівця. Ножиці психологічніші, вони як продовження пальців: це скульптура поєднана з малюнком. Вирізати з паперу силуетний профіль жіночого обличчя – це відчувати насолоду. В профілях деяких жінок є дивовижна гармонійність. Я здобуваю фізичну втіху, коли мої пальці повторюють з м'якою й лагідною рівністю вигин підборіддя, губ, носа, чола й голови. Мистецтво силуету, мистецтво єдиної цільної лінії – умовне й обмежене. Воно легке й разом з тим важке. Але, перемагаючи його умовну обмеженість, іноді відчуваєш радісну сподіванку, що створено шедевр.

Горбань наклеїв на біле паспарту темний силует Вер і, підвівшись, з глибоким уклоном, в який були вкладені нині вже забуті форми поваги, він з особливо вишуканою чемністю простяг Вер зроблений портрет. Од грошей митець відмовився.

– Я мав приємність вирізати ваш профіль. Я відчув од того втіху. Я вдячний вам. Дозвольте ж мені, як митцеві, цю маленьку примху та прийміть від мене невеличкий подарунок.

Розділ 7

Корвин і Вер стрівались на пляжі. Вони приходили в другій половині дня і повертались надвечір, коли вже заходило сонце й спека поволі спадала. З минулого року мода на засма-леність тіла почала зникати. Вер задовольнялась тепер із кількох годин перебування на сонці замість того, щоб, як давніше, просиджувати й пролежувати на пляжі цілий день з ранку до ночі і почувати себе після цих соняшних божевіль в'ялою, виснаженою, втомленою.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.